

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ե Ղ Ի Շ Է Թ Ո Փ Չ Ե Ա Ն

(ՄԱՐՏԻԱՆ 1909 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 10 | 23-ԻՆ)

Մինչև օրս, ազատագրական տագնապանների միջոցին սովորաբար չէինք կանգ առնում մեր թանկագին մե-
ռելների վրայ. ժամանակ չը կար: Կեանքը գնում էր
արիւնագոյն յորձանքներով, բռնակալութեան մանգաղը
հնձում էր անդուլ ու անողորմ և հնձում էր մաս-
սաներով... Մեր զգայարանները վարժեցել էին,
բթացել ի տես այդ հսկայ, զանգւածային նահատակու-
թիւնների,— և ընդհանուր, համատարած Սգի մէջ մեր
գրիչը չէր էլ զօրում ծանրանալու անհատական ու
նոյնիսկ կազմակերպական սգերի վրայ, չէր տրամա-
դրում զբաղւելու կենսագրական մարզանքներով:

Յետ նայելու ժամանակ չը կար, սիրտ էլ չը կար
Բայց այսօր մենք աւելի զգայուն ենք դէպի մեր
նոր կորուստները, այսօր ամեն մի նոր նահատակու-
թիւն ցնցում է մեզ և պէտք է ցնցէ, որովհետև անցած,
գոցւած էինք համարում բռնութեան ոճիրների շրջանը,
որովհետև նւաճել էինք ազատ շարժելու և գործելու
իրաւունք:

Որքա՞ն աւելի ցնցող է այս նոր ոճիրը, որ գալիս է
ոչ թէ հայաջինջ բռնակալութեան դարաններից, այլ
նրա դժբախտ զոհերից իսկ, մեր հարազատ միջավայ-
րից, մեր հայկական օճախից, ուր չը նայեա՞ծ ազատա-

գրական արշալոյսի ճաճանքներին, դեռ խօսում են առատութեամբ մարդակեր ու գաղափարակեր որդերը...

Շուտ գնաց մեր տարաբախտ ընկերը, դեռ նոր էր փթթել նրա ուժեղ ու եռանդոտ հոգին, դեռ նոր էր ոտք կոխել նա կեանքի փշոտ մրցարանում: Մի քանի տարի սրանից առաջ այդ անունը յայտնի էր միայն ընկերների սահմանափակ շրջանում:

Կեանքն առանձնապէս չէր գուրգուրել նրան ուսանողական կարիքի մէջ—զրկանքների, նիւթական կարօտութեան խարազանը մինչև վերջն էլ հալածեց մեր խեղճ Եղիշէին—բայց նա կարողացաւ դիմագրաւել բոլոր ձախորդ պատահարներին, կարողացաւ որոշ չափով գոհացում տալ և բարձր ուսման իր անյաղթելի տենչանքին, ապա գործելու անյազ ծարաւով մտաւ ասպարէզ, արագ-արագ բարձրացաւ հասարակական գործունէութեան սանդուխով, հասաւ պատկառելի ժողովրդականութեան:

Եթէ կամենայինք վերլուծել այդ սրարշաւ վերելքի հոգեբանութիւնը, պիտի ասէինք, որ նա խթանաւ է երկու հիմնական պատճառներից՝

Աշխատանք և խառնածք:

Աշխատանքը—տէր անսովոր կարողութեան ու յարաւերակութեան, ըմբոստ կեանքի բոլոր ձախորդութիւնների հանդէպ:

Խառնածքը—անպայման յեղափոխական և շիտա-կորէն-մարտական:

Այդ երկու յատկութիւններով — որ կազմում են ազնւութեան ու կոռոզի մի գեղեցիկ ներդաշնակութիւն—Թոփչեանը իր պատաւոք տեղն ունի հայ գործօն մտաւորականութեան ընտանիքում:

Շիտակորէն, անկեղծօրէն-մարտական...

Բնաւորութեան մաքրութիւնը, միացած ծայրայեղ պարզութեան ու ընկերականութեան հետ՝ քիչ չէ նպաստեցին այդ վաղաժամ ժողովրդականութեան: Նրանցով փայլ ու հրապոյր էր ստանում հանգուցեալի քարոզչական ձիրքը, որ սերտ կերպով կապւած է նրա մարտական տեսլականների հետ:

Թոփչեանի անհատական և հասարակական գէմքը ճանաչելու համար՝ պէտք էր տեսնել նրան 1906—1907 թվականներում, երբ խօսքի ու մամուլի յարաբերական ազատութիւնը հնարաւորութիւն էր տալիս բոլոր ձիրքերին՝ դրսևորելու, արտայայտելու: Հ. Թոփչեանցիութիւնը ևս, ի շարս այլ կուսակցութիւնների, առաջին անգամը բեմ էր գալիս, իբրև օրինական մի մարմին, սօցիալիստական իր նախագծով, աշխատաւորական իդէալներով:

Անմոռանալի օրեր... Ռուսական մեծ յեղափոխութեան ծփանքները ողողում էին ամենուրեք, անգամ երկրի խուլ ու խաւար անկիւնները: Ծփում էր և հայոց կեանքը, ալեկոծւում էր երիտասարդութիւնը, կարօտ նոր խօսքի ու գաղափարի, նետւում էր դէպի ազատ հրապարակները, եկեղեցիներն ու ժողովատեղերը՝ լսելու եռուն, խանդավառ ատենաբաններին: Կովկասը մի չքնաղ մարզարան էր գաղափարների ու վարդապետութիւնների, գրիչների ու լեզուների, հրապարակախօսական ու հետաօրական ձիրքերի... Հայ, ռուս,

վրացի մտաւորականութիւնը ասպարէզ էին նետել իւրաքանչիւր իր լաւագոյն ձիաները, իր պայքարող ուժերը:

Այդ կուռղ մտաւորականութեան առաջին շարքերումն է մեր անխոնջ Եղիշէն... ձեռքում բռնած Գաշ-նակցութեան ու սօցիալիզմի կարմիր դրօշը, որ նա կրում է մի մոլեռանդ նախանձախնդրութեամբ, թափահարում է ամենուրեք, կոչ անելով աշխատաւոր ժողովրդի բոլոր ճնշւած, հարստահարւած խաւերին, մղելով նրանց դէպի փրկարար ինքնագիտակցութիւն, համախմբում ու կազմակերպում: Միշտ զւարթ, գործելու անզուսպ ծարաւով ու անսահման պատրաստականութեամբ՝ նա հանդէպ է գնում նոր կեանքի անթիւ ու այլազան պահանջներին, և ոչ մի արգելք չի դիմանում այդ ապառաժ-օրգանիզմի գորհներին:

Գրող է և խօսող: Ամեն մի հաստատութիւն իր զինւորներն ունի. Թոփչեան «մամուլի զինւոր» էր, բառիս ճշգրիտ ու համակրելի իմաստով: Մամուլի զինւոր և—գաշնակցական մամուլի... Որքան բազմութիւն են հայ մարտական օրաթերթի պահանջները՝ մի տենդոտ, յեղափոխական շրջանում... Որքան հմտութիւն է պէտք՝ կառավարելու, ապրեցնելու այդ բարդ ու բազմակողմանի մեքենան—մանաւանդ յետագայում, երբ Զեղափոխութեան ալիքն իջնելով, սկսեց անդադրում, սիստեմատիկ հալածանք յեղափոխական մամուլի դէմ... Մեր ընկերը այդ բարդ, խմբագրական աշխատանքի սիւներից մէկն էր, գուցէ ամենից եռանդունը, գուցէ ամենից դիմացկունը:

Սակայն գրչի ասպարիզում չէ, որ նա վաստակեց իր մնայուն դասինները, այլ խօսքի: Թոփչեան ժողովրդի, երիտասարդութեան սիրելին դարձաւ իր քարոզչական գործունէութեամբ: Ժողովրդի մարդ էր նա և ժողովրդի հոգեւոր, պարզ, անպաճոյճ, բոլորին մատչելի: Դիտէր դիւրութեամբ մարսել ժամանակակից գաղափարների ծուծը և աւելի ևս դիւրութեամբ գիտէր արծարծել, ժողովրդականացնել: Լսարանները միշտ ուշադիր էին Եղիշէի առաջ, որ կաշառում էր ունկնդիրներին իր պարզ ու անկեղծ խօսքով և մանաւանդ իր թափով, իր մարտական աւելնով: Եւ դիւրին բան չէր այդ: Դիւրին չէր քարոզչութիւնը հայկական մթնոլորտում, ուր կիրքը միշտ տիրական է, ուր հակառակորդութիւնը անցնում է յաճախ սկզբունքի, գաղափարի հողից և թունաւորում ու ալլասեւում...

Արգելքները գոյութիւն չունէին Թոփչեանի համար: Նա լաւ էր իւրացրել կեանքի գերագոյն իմաստութիւնը, տոկուն, անվհատ և յարատեւ աշխատանքի օրէնքը: Նա մարմնացած աշխատասիրութիւն է յեղափոխական օրերի մէջ, նրանցից առաջ, նրանցից յետոյ: Նա ամեն տեղ է և ոչ մի տեղ: Նրան փնտրում են ամեն կողմից և դէպի ամեն կողմ հասնում է նա: Երբէ՛ք արտունջ, դժգոհութիւն ու բողբոյս երբէք «անձնականութեան» սուր, կրքոտ բռնկումներ: Երիտասարդ գործիչը հետապնդում է իր ազնիւ կարիքի նպատակակէտին՝ պաղ, անյոյզ, անխուփ, տանում է բոլոր զրկանքները—և՛ քաղց, և՛ անքնութիւն, և՛ հակառակորդների խնամաւորական մխիթարում ու քաջալերում է իր բազմամարդ լսարանների ջերմ ունկնդրութեամբ ու ոգևորած ծափահարութիւններով...

Վարագոյրն իջաւ կովկասեան այդ տենդային գոր-

գանգատելով հանդերձ, զինեմք դարձեալ այն մեծ առաքինութեամբ, որ պատմական ճակատագիրը առատօրէն բաժին է հանել մեզ, — զինեմք համբար ու թեամբ:

Դժգոհ ենք և նոր ընթերցի: Դժգոհութիւնը ներտասարգ թիւրքիայի դէմ ծայր է տալիս ամենուրեք, նաև Արևմուտքում, ուր Յուդիսեան օրերից յետոյ չափ ու սահման չունէին խանդավառ ներքոյները օսմանեան վերանորոգիչների հասցէին: Այդ խանդավառութիւնն իջնում է: Չգում են, որ խաբած են, և սկսում են եւրոպական մամուլի մէջ քննադատական հարւածները, որ երբեմն ցասման ժեստեր են յարուցանում Բօսֆօրի ափերին... Չափազանց ուրախալի է Երիտասարդ-թիւրքերի այդ ծայրայեղ զգայնութիւնը դէպի Արևմուտքից տեղացող քննադատութիւնները..

Չը պէտք էր խաբել, չէր էլ կարելի խաբել: Յուդիսեան և Ապրիլեան յեղափոխութիւնը զուտ լիբերալ, ազատամիտ մի հոսանք չէր, ընդունւած եւրոպական իմաստով: Զինւորական մի ուժեղ հարւած էր, որ չէր հիմնւած, տարաբախտաբար, հասարակական ոչ մի ուրիշ դասակարգի վրայ, ոչ իսկ բուրժուական տարրերի վրայ, որոնք ամենուրեք, ազատագրւած երկրների մէջ, հզօր կուսան են եղել բաղաքական յեղաշրջման: Այդ բուրժուական տարրը գրեթէ բոլորովին բացակայում է թիւրք ու մահմեդական ընդհանրութեան մէջ և արեւմտեան լիբերալիզմով տագորւած միակ դասակարգը — եթէ հնարաւոր է դասակարգ անւանել — բարձր զինւորականութիւնն է, միացած փոքրաթիւ մտաւորականութեան հետ:

Եւ դա մի դժբախտ հանգամանք է, որ խորապէս անդրադառնում է օսմանեան սահմանադրութեան ճակատագրի վրայ: Դա մի դժբախտ հանգամանք է՝ ընդհանրապէս թիւրքիայի համար, մասնաւորապէս փոքր ազգերի համար: Գեղափոխական փոքրամասնութիւնը, թէև ազդեցութեամբ պատկառելի, բայց թւով շատ է սահմանափակ: Այդտեղից և — մշտնջենական երկիւղը նորանոր հակահարւածների... Միև կողմից՝ այդ փոքրամասնութիւնը վարակւած է ցեղական հեգեմոնիայի թոյնով: Այդտեղ — մշտնջենական աղբիւրը ազգային հակամարտութիւնների ու հալածանքի... Փոքր ազգերը վախ ունին թէ հակահարւածների փոթորկոտ օրերում և թէ խաղաղութեան շրջանում:

Մի տեսակ բացառիկ կացութիւն այսօր արդէն ծանրանում է ոչ-թիւրք ազգութիւնների վրայ: Արդիւ-Համիդեան մեռցնող ընթերցից յետոյ՝ այդ ազգերը զգում են այժմ թիւրք տարրի յարձակողական շփոթիզմի լուծը: Լայն ազատամտութեան խոստումներով հրապարակ նետող Սահմանադրութիւնը իր մի բանի համակրելի որոշումների շարքում մէկէն ի մէկ առաջ բերեց մի այլանգակ անակնկալ — Չորրորդ յօդւածը, որ

ժխտում է ամենակոպիտ ձևով սահմանադրութեան էութիւնը և կուր ու պառակտումի ձեռնոց է նետում երկրի ահագին ազգաբնակչութեան:

Գանգատներ, այո՛, դեռ շատ ունինք: Կայ, սակայն, մեծ հօշմարը, որ գալիս է չէզոքացնելու մեր բոլոր տրտունջները, մեր ամենացաւոտ վերքերը... Արդեօք ազատւած ենք վերջնականապէս արեան նախճիրներից... Սև, չարագուշակ ոգիները դեռ ճախրում են դժբախտ երկրի վրայ, տարածելով մերթ ընդ մերթ ահաւոր ու քստմնելի շշուկներ, գուշակելով նոր փոթորիկներ, ընկնողի նոր վերադարձ... Ոչինչ չընդունեմք *au tragique* և խելագար վայնասունով չը ձգենք մեր երկիրը: Բայց և պարտաւոր ենք լուրջ ընդունել երկիւղը, որպէս զի նորէն չը զոհենք մեր զազրելի անփութութեան: Այդ տեսակ շշուկների պարբերական տարածման հանգամանքը ինքնին արդէն մտատանջող է: Եւ այս վիճակը — սա դեռ ալեկոծ, խռովայոյզ «փոխանցում» է — դեռ գուցէ երկար կը շարունակուի...

Եւ մենք այսօր — ինչպէս մարտապրիլեան օրերից առաջ — դժբախտաբար դեռ հարկի մէջ ենք՝ շեփոքելու արթնութեան, հսկողութեան անհրաժեշտութիւնը... Այ՛ այն ժողովրդին, որ դիւրութեամբ մոռանում է անցեալի փորձութիւնները, վա՛յ նրան, որ չի աճապարում՝ բաղելու այդ անցքերից ստիպողական հրահանգները:

Ի՛նչ վիճակի մէջ է այսօր մեր հաւաքական ինքնապաշտպանութիւնը — ահա մեծ ու նզովեալ հարցը, որ դարձեալ ցցւում է մեր առջև այս նոր տարեմուտին... Նա դարձեալ բոլոր հարցերի կենտրոնումն է, բոլորի վրայ գերակշռող, տիրապետող: Այդ հարցը չը պէտք է մոռանանք կեանքի առօրեայ իրադարձութիւնների մէջ: Այդ հարցը չը պէտք է մոռանան մեր ազգութեան այն տարրերը, որոնք այսօր ազատ մամուլի թեւերի վրայ կրկէս են մտել՝ գօտեմարտելու ժողովրդական և մարտական կազմակերպութիւնների հետ: Վերջինները բնաւ չեն տագորւած այդպիսի վայրենի գօտեմարտութեան ախորժակներով: Նա միանգամայն անժամանակ է և մեծ մասամբ զուրկ գաղափարական հիմունքներից ու գրգռումներից: Ցաւեր շատ կան — մի ամբողջ ծով... Դրսի ուժերի դէմ է, որ պէտք է սպառազինել, ոչ ներսի: «Դուրսը» դեռ յղի է սպառնալին փոթորիկներով և մենք.. կարծես դեռ գտնւում ենք բիւզանդական իդէօլոգիայի վիճակում, որ սելջուկային ահաւոր արշաւանքի հանդէպ խորասուզել էին ներքին յոռի, բնազանցական վէճերի մէջ...

Պարսկաստանի յեղափոխութիւնն ու ազատագրումը, թէ պատմական, թէ հասարակագիտական տե-

սակետից, մի ուշագրաւ երևոյթ եղաւ, մի հազագիւտ կ'ուրիշ:

Մի երկիր, որ դեռ երէկ թւում էր գաղափարի մի կատարեալ անապատ, ուր ծայրէ ծայր արշաւում էին վարենաբարոյ, աւազակային հօրդաները, մի այդպիսի երկրում—այդքան հզօր ու յարատեւ ճիգ, զուտ յեղափոխական ուժերի այդքան գեղեցիկ մի փթթում..

Դա մի կատարեալ յայտնութիւն էր շատերի համար: Դուրս եկաւ մէկէն ի մէկ, որ նորագոյն, արեւմտեան գաղափարները բաւականաչափ տարածւած են պարսիկ մատաղ սերնդի մէջ, գուցէ աւելի տարածւած, քան համակրօն տաճիկների մէջ: Այդ թարմ, կենսարար հոսանքը փոքր ինչ յոյս ներշնչեց մեզ, որ պարսիկ նորածին սահմանադրութիւնը կը տոգորւի լայն համբերողութեան ոգով հանդէպ նաեւ ոչ-մահմեդական ժողովուրդներին, հանդէպ հայերի, որոնց գործօն մասնակցութիւնը յեղափոխական կռիւների ու յաղթանակների մէջ՝ ակներև է... Ոչ թէ «համբերողութիւն», — ոչ այդ տգեղ, վիրաւորական բառը պէտք է միանգամ ընդմիշտ դուրս բշել մեր բառագրքից... Մենք պահանջում ենք մեր մահմեդական հայրենակիցներից — պարսիկներից, ինչպէս թիւրքերից — ոչ համբերողութիւն, այլ յարգանք դէպի մեր բազմատանջ ժողովուրդը, որ ի դէմս իր գիտակից տարրերի՝ ազատագրութեան ամենազօրաւոր խթաններից մէկն է եղել ստրուկու անշարժ Արեւելքում..

Եւրոպան դժւարանում է ըմբռնել այդ անակնկալ կերպարանափոխութիւնը, փոքր ինչ *à la japonaise*, և իրազեկ մտքերը հակառակ են տեսնելու այդտեղ մի ինքնատիպ ու «ազատաշունչ» կրօնի — բաբի ահա — ու թեան — խորունկ ազդեցութիւնը... Այդ կրօնը, աւելի ճիշտ, աղանդը, ոմանց կարծիքով, կոչւած է թարմացնելու, երիտասարդացնելու բովանդակ իսլամը, որ բրիտանական պէս կաշկանդել է զանգւածների մտքերն ու կորովները ֆատալիստական համակերպութեան ու անշարժութեան մէջ: Բաբիստը, չէ՞, մի ըմբոս է, մի *révolté*, որ ռուսական բազմամիլիօն աղանդների պէս չի ձկում իր պարանոցը բռնութեան առաջ, այլ դիմում է դաւադրութեան, ատրճանակի, դաշոյնի, կազմակերպում է տերրօրներ: Բաբիստը, — իր լաւատես աշխարհահայեացքով, իր կենսուրախ իդէալներով, որոնք մերժում են ցուրտ, մահաշունչ ձգնութիւնն ու ապաշխարհութիւնը և ձգտում են իրականացնել դրախտը՝ երկրի վրայ... Ահա մի բացատրութիւն:

Ապագայ պատմութիւնն, անշուշտ, դերերի արդար, անաչառ բաշխումով, ցոյց կը տայ, թէ ինչ տեղ ունի — շիիտ ու բրիտանեայ գաղափարական տարրերի կողքին — այդ զարմանալի աղանդը, որ իր կենսահաճ կամ հաճոյապաշտ (*eudémoniste*) բնաւորութեամբ իսկ՝ ըստ

երևոյթին մեծ տարածումն է գտնում Իրանի նոր սերնդի մէջ և որ ինքը հանդիսանում է մի կուրիօզ, մի հետաքրքրական ու հազագիւտ նմուշ կրօնական անհամար աղանդների գերդաստանում... Առ այժմ՝ սրտի խորին գոհունակութեամբ ու հպարտութեամբ կարող ենք արձանագրել ռեակցիայի անպատիւ ջախջախումը — հպարտութեամբ՝ քանի որ մեր աննման ռազմիկները — թւով սակաւ, բայց ազդեցութեամբ հզօր — շարունակում են տակաւին իրենց մասնակցութիւնը այդ ուշագրաւ մենամարտին: Յեղափոխութիւնը 3 — 4 տարւայ արիւնալի փորձութիւններից յետոյ, վերջապէս՝ յաղթական, բռնաւորը բշւած, — և այսօր կորովի սերունդը ձգտում է մարմնացնել իր ազդարարած գաղափարները՝ պարլամենտական կարգեր, ազատութիւն խօսքի, մամուլի, գուժարունների, ոչնչացումն ամեն կարգի վարչական զեղծութիւնների. նա ձգտում է արմատապէս բարեկարգել երկիրը, վերակազմել դպրոցները, հաստատել կանոնաւոր հաղորդակցութիւն, տարածել մի խօսքով, եւրոպական բաղաբաղրութիւնը՝ Դարեհների ու Կամբիզների հայրենիքում..

Ազգային բաղխումները շարունակւում են ամենուրեք: Աւաղուց նրանք ճակատագրական երևոյթների շարքն են անցած: Զը նայեա՞ծ ազատութեան առաջին օրերի գրկախառնումներին, խանդավառ ու խոստումնալի ծանուցումներին, ազգամիջեան կռիւն բորբոքւում է արդէն թիւրքի այլում — նոյնիսկ պարլամենտական հողի վրայ, կը բորբոքւի շուտով հաւանականօրէն, աւելի մանր ծաւալով, նաեւ Իրանում:

Այդ կարգի կռիւները զինադադար չեն ճանաչում: Նրանք մղւում են անխոնջ ու յարատեւ կատաղութեամբ, մինչև լիակատար յաղթանակ: Իսկ «յաղթանակը» գալիս է այն ժամանակ, երբ գոհացումն է տրւում ազգայնութեան — իբրև ուրոյն պատմա-հոգեբանական մի միութեան — բոլոր օրինաւոր ու բանաւոր պահանջներին, երբ նրան տրւում է իրեն պատշաճ տեղը պետական ընդհանուր պաշտօնավարութեան մէջ, երբ նա դառնում է պետութեան ու կառավարութեան մի անհրաժեշտ ու անկապտելի մասնիկը:

Նոր ազատագրւած թիւրքիայի ու Պարսկաստանի ռահվիրաները եւրոպայից է, որ պիտի քաղեն հրահանգներ ու օրինակներ: Ի՞նչ ենք տեսնում այդ եւրոպայում: Ահա մի կողմից ամբողջ հսկայական մի պետութիւն, Աւստրո-Ունգարիան, մատնւած շարունակական քաօսի ու անիշխանութեան — նոյն ազգային շղթայազերծւած ու չը գոհացւած ախորժակների շնորհիւ: Ունգարիան ու թաւմից ի վեր չունի կառավարութիւն և թագաւոր-իշխանից նշանակւած բոլոր մինիստրները զարնւում են մաջառ-ազգային ներկայացուցչութեան *veto*-ին ու արհամարհանքին:

Իրենց հերթին՝ մաջառական լծի տակ հեծող փոքր ազգութիւնները — ուսում էն, խօրվատ և այլն — շարունակում են, ատելութեան փրփուրը բերաններին, մաքառել անխոնջ և աննկուն՝ իշխող տարրի բռնակալական ձգտումների դէմ:

Նոյնը՝ կայսրութեան միւս բաժնում, բուն Աւստրիայի մէջ: Նոյնը՝ ամեն տեղ:

Կայ աւելի ուշագրաւ մի իրողութիւն: Աւելի քաղաքակիրթ ու առաջագէտ պետութիւններ կան — Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա — որոնք երկարատե ու ձախորդ փորձերից յետոյ այսօր կարծես մօտենում են ազգային կնճռի արդար լուծումին... Թէ Իրլանդիայի և Թէ Ալբան-Լատարի գիւղացի մասին շատ խօսեցին անցեալ տարւոյ ընթացքում: Ազգութիւն ընտրութիւններից առաջ հանդիսաւոր խօսք տւեց, որ պիտի աշխատէ իրագործել իրլանդացիների դարաւոր բաղձանքը՝ ինքնավարութիւնը, *Home Rule*-ը:

Աւելի հետաքրքրական է Էլզաս-Լոտարինգիայի խնդիրը: 40 տարուց ի վեր գիկտատօրութեան ու բացառիկ օրէնքների լուծը ծանրացած է այդ դժբախտ երկրի վրայ, որ հոգով, սրտով շղթայւած է մնում Ֆրանսիայի հետ: 40 տարուց ի վեր պրուսական թագաւորի պաշտօնեաները, յենւած յաղթողի բռնակալ իրաւունքի վրայ, ձգնում են դուրս մղել այդ փոքրիկ ժողովրդի գիտակցութիւնից այն ամենը, ինչ որ ֆրանսիական է. անողոր հալածանքի էր ենթարկւած մանաւանդ լեզուն — ֆրանսերէնը: Եւ սակայն — ապարդիւն: Գերմանացի ման, ձուլման քաղաքականութիւնը տխուր ու սխտեմատիկ ֆիասկօ կրեց և այսօր արդէն լսում են ուժեղ, հեղինակաւոր ձայներ նոյնիսկ Գերմանիայում, նոյնիսկ բարձր պաշտօնական շրջաններում, ի նպաստ էլզասեան ինքնօրինութեան ու ինքնավարութեան: Մի շարք ազգեցիկ պատգամաւորներ Ռայխստագի մէջ — նոյնիսկ բիսմարկապաշտ նացիօնալ-լիբերալների թեկն պատկանող — ծանուցին անցեալ տարի, որ գերմանական քաղաքականութիւնը նւաճւած և ըմբոստ *Reichsland*-ի մէջ հիմնականապէս պէտք է փոփոխել և որ նրանք ոչինչ չունին նոյնիսկ ավտօնօմիայի, ինքնօրինութեան դէմ... Առ այժմ պետական նոր կանցլերը շարունակում է հին բէթիմը, բայց խնդիրը հասունացած է և նրա լուծումը ոչ շատ հեռու...

Եւ այդ լուծումը — որ միակն է ազգային վառ տենչանքներին գոհացում տալու համար — առաջ կը բերէ հսկայական փոփոխութիւն ամբողջ միջազգային կացութեան մէջ: Նա կը հաշտեցնի երկու ոխերիմ հակառակորդներին — ֆրանսիային ու Գերմանիային — որոնց խուլ ու տենդային հակամարտութիւնը մէկն է համաշխարհային խաղաղութեան ամենահաւոր վտանգներից:

Tandem bona causa triumphat. «Լաւ, արդար դատը վերջիվերջոյ յաղթանակում է»... Այդպէս է վիճակած բոլոր նման դատերին: Հերթը կը հասնի, անշուշտ, և գերմանական Լեհաստանին, որը նոյնպէս տրամադիր չէ նահանջելու բիսմարկեան լախտի հարւածների առջև, ամբողջ մէկուկէս դար ազգովին դիմադրում է պանգերմանիզմի ձուլարար հոսանքին և կատաղի նախանձախնդրութեամբ պահպանում իր ազգային ստացւածքները, լեզուն, դպրոցը, կուլտուրան:

Այդպէս է ուսուցանում համաշխարհային պատմութիւնը:

Մեր գռեհիկ իշխողներն են միայն, որ շարունակում են խուլ ականջ անել պատմութեան այդ պերճախօս հրահանգներին:

Ռուսաստանը դեռ ազգայնական վայրենի հալածանքների երկիրն է: Ռեակցիան այնտեղ շարունակեց հարւածել մի արիւնդուշտ կառաղութեամբ, նաեւ անցեալ տարւոյ ընթացքում, հարւածեց միաժամանակ ներքին Յեղափոխութեանը և Ծայրերին, ազգութիւններին: Արդէն այդ երկու կատեգորիաները — Յեղափոխութիւն և Այլազգի — հոմանիշ են ուսումնասիր կամարիլլայի և նրա խնկարկու դումայական մեծամասնութեան աչքում: Այլազգի ոչ միայն նշանակում է յեղափոխութիւն, այլ և գլխաւոր սատար յեղափոխութեան, այլ և արծարծող համառուսական մեծ հրդեհի...

Հրէաներ, հայեր, վրացիներ, լեհեր, լատիշներ, ֆիններ, մէկ տարի ևս լսեցին սե հարիւրակեան բանակից տեղացող սպառնալիքների ու լուտանքների տարափը: Կառավարութիւն, դումա, սե-հարիւրակեան լեգեօններ շարունակեցին *cause commune* անել և փոքր ազգերը դարձեալ մի անգամ ցաւով ու ցասումով յետ կրէցին ռեակցիայի այդ ներդաշնակ ու անօրինակ գրոհի առջև:

Հալածանքը մի առանձին ուժգնութեամբ ուղղւեց երկու բեռների՝ ֆինն ու հայ ժողովուրդների դէմ:

Խեղճ ֆինլանդիայ: 1905-ին ռպիսի խանդավառ յափշտակութեամբ երգեց իր անարիւն ազատութիւնը... Ինչպէս վստահ էր, որ բարբարոսութեան պղտոր հոսանքը չը պէտք է այլևս վերադառնար դէպի իր անառիկ ապառաժները: Մօնղօլականութեան այդ ուշագրաւ բեկորը վաղուց ի վեր իրագործել է այդտեղ, այդ լեռի ու անհամբոյր ապառաժների վրայ, — շվեդ տարրի խոր ու տիրական ազդեցութեան տակ և չը նայեած ռուսական անդադրում հալածանքներին — մի սքանչելի քաղաքակրթութիւն: Տարբեր ազգութեամբ, կրօնով, լեզուով տարբեր հասարակական իր հաստատութիւններով՝ երկու ու կէս միլիօն այդ ժողովուրդը

սոսկ կրաւորական դիմադրութեամբ—որքան նմանութիւն մեր, հայկական ճակատագրին—կարողացաւ ոչ միայն անխախտ պահպանել իր ազգային ստացւածքները, այլ և բարգաւաճել, առաջադիմել, եւրոպական նման, աւելի քան Ռուսաստանի որեւէ այլ հատւածը: Հիւսիսեւրոպական շահերը եւ ընդունել էր բողոքականութիւնը, քրիստոնէական բոլոր դաւանանքներից համեմատաբար նւազ յետագէմը, ընդունել էր բողոքականութեան հետ և շփեցական բաղադրութիւնը: Բայց Պետրոս Մեծի ծանր թաթը մի օր իջաւ այդ ժողովրդի վրայ, խլեց նրան շփեցների ձեռքից և նետեց համառուսական ճահճի մէջ: Ֆինլանդիան, սակայն, չը ճահճացաւ ամբողջ կայսրութեան պէս: Քաղաքակրթութեան փոխառած սաղմերը նա զարգացրեց մի հազագին տոկոսնութեամբ, շարունակելով միշտ բարձր պահել իր ուրոյն դրօշը... Ստիպեց միստիկ-ազատամիտ Ալէքսանդր [ին] ստորագրել 1809-ին հռչակաւոր հրովարտակը, որով ցարերը յանձնառու էին լինում՝ յարգել այդ երկրի կրօնն ու հիմնական օրէնքները: Գրեթէ անկախութեան հռչակումն էր դա, ինքնակալութիւնը մնում էր սոսկ անձնական, անւանական:

Բայց քսան տարուց ի վեր փչող պօքեդօնօսեցեւեան հողմը նորէն ալեկոծեց այդ փոքրիկ համայնքը և կովկասի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի պէս, ենթարկեց «նւաճած երկրներին» յատուկ բացառիկ օրէնքների տիրապետութեան: «Ռուսացման» տենդը երկար ճարակեց և այդտեղ: Յիշեցէք Բօբրիկովի օրերը...

Ահա, վերջապէս 1905 թւականը իր գոռ օրերով: Ամբողջ կայսրութիւնը սասանւում է, ծայրէծայր արեւնոտւում: Ֆինլանդիան դարձեալ հանդարտ է. պաղ, վարպետ, հազագին ճարպկութեամբ՝ օգտւում է նա ընդհանուր վերիվայրումից և նոյն կրաւորական դիմադրութեամբ, ցոյցերով առաջադրում հոգեվարք բռնակալութեանը իր ազգային ուրոյնութեան պահանջները... Ֆինլանդիան այդ օրերում ամենաբերջանիկն է կայսրութեան բոլոր Դայրերի շարքում: Ընդհանուր ընտրողական իրաւունք, ազատ խօսք ու մամուլ, ջոկ պարլամենտ, ռամկավարական կարգեր: Փոքրիկ ժողովուրդը անցած է համարում բռնութեան կօշմարը և կորովի ծիգ է անում՝ կորցրած ժամանակը յետ վաստակելու: Ահա ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը Ֆիննական պարլամենտում: սօցիալիստ կուսակցութիւնը իր 80 անդամներով, ամենահզօրը: Բայց որ աւելի ուշագրաւ է՝ մի տասնեակ կին ներկայացուցիչներ նստած են այդտեղ, տղամարդկանց շարքում, որպէս ընտրեալներ, ժողովրդական ներկայացուցիչներ... Եզակի դէպք, պատմութեան, քաղաքակրթութեան մէջ:

Բայց ահա նորէն՝ վայրագ ասիական բազուկը... Նորէն մի հարւածով օդն է ցնդում այդ գեղեցիկ ու արգասաւոր ազատութիւնը... Ֆիննական պարլամենտը

բողոքում է նոր հարւածի դէմ... Հետեւում է անմիջապէս լուծման հրամանը Պետերբուրգից: Նոր ընտրութիւններ, նոր պարլամենտ՝ աւելի անհաշտ ու արմատական: Նորէն լուծում... Ահա դարձեալ ընտրութիւն և դարձեալ զուտ ռամկավարական մի պարլամենտ, ուր սօցիալիստները դարձեալ ամենաուժեղ թւեն կազմում: Ցարակոյս չը կայ—կը հետեւի դարձեալ լուծման հրահանգը...

Եւ այդպէս, այդ փոքրիկ երկիրը դեռ կը շարունակէ դեգերել անզօր ու յուսահատ մաքառումների մէջ, միշտ աւելի և աւելի ընկրկելով դէպի յետ, դէպի կատարեալ ստրկութիւն: Ոչ մի ուրիշ ժողովրդի համար «հոկտեմբերեան Արեւի» խաւարումը այնքան զգալի ու կսկծալի չեն, ինչպէս քաղաքակրթ ու առաջագէմ Ֆինլանդիայի համար:

Հետու, հակադիր բեւեռում՝ կովկասն էր բռնած ռեակցիայի յաղթական ճիրաններում...

Շիրինկինեան օրերից ի վեր տարածւող առասպելները Դաշնակցութեան «հարիւր հազարաւոր բանակի» ու պատերազմական պատրաստութիւնների մասին՝ անցեալ տարի կօնկրեալ ձեւակերպութիւն ստացան պաշտօնական Ռուսաստանի բերանում և Դումայի մի շարք աղմկալի յիստերից ու վիճաբանութիւններից յետոյ՝ որոշեցին հրով ու սրով արշաւել դաշնակցական ուրաւկանի դէմ... Հազարի չափ ձերբակալութիւններ, ամբողջ հայ ինտելիգենցիան՝ բանտի մէջ: 150-ի չափ երիտասարդներ, որոնցից շատերը հասարակական գործիչներ, սպասում են դեռ իրենց դատավճռին, մատնւած բռնակալութեան ամենագոնհիկ ագենտներից մէկի, բնիչ Լիժինի, բմահաճութեան:

Հայ ժողովուրդը, որ պաղ, համբերատար սրտով ընդունում է այդ ծանր հարւածները, երբեք չի մոռանայ նրանց... Մի անգամ ևս նա կը զգայ թէ որքան արժէք ունին այդ ցածոգի բռնակալութեան հռչակած խոստումները, մի աւելորդ անգամ նա կը համոզւի, որ բիւրօկրատական ռէժիմը—որի քուրայում այնքան տապակեց 1905-906-ի նգովքի օրերում, թուրքական կազմակերպւած, վերուստ հրահանգւած արշաւանքի միջոցին—որ այդ ռէժիմը, նրա, ժողովրդի մահացու թըշնամին է, նրա գոյութեան ու առաջադիմութեան խորիսը կրծող՝ շարագործը որդը:

Մի անգամ ևս, ցաւոտ փորձերից հրահանգւելով, հայ գաղափարական երիտասարդութիւնը լրջօրէն կ'անդադրառնայ կացութեան վրայ և կը խորհէ իր անելիքը: Բարձր կանգնելով առօրեայ կեանքի մանր ու ողբալի իրադարձութիւններից—ուր այժմ յաղթական գլուխ են բարձրացրել հայատիպ ռեպրիները և լուսլեայն ծափ են զարկում կառավարական հալածանքին, ուր մաքի և հոգու զազրելի գոնհկութիւնը ձգտում է

սրբապաշտելու բոլոր մարդեր պաշտամունքները—հայ երիտասարդութիւնը, երէկւայ մարտնչող ինտելիգենցիան կը ջանայ մի կողմից անդուլ քարոզչութեամբ պահպանել ժողովուրդը վտանգաւոր վարակումներից, լքման ու յուսահատութեան աղէտաբեր ալիքներից, միւս կողմից էլ՝ ուշի ուշով նա կը գիտէ իր շրջապատի խմորումներն ու ալէկոծումները, կը մտնենայ հարեանների գաղափարական ու մարտնչող տարրերին, ուժ կը տայ ազգերի դիմադրական համերաշխութեան:

Թւում է թէ հզօր, բայցայից մի հոսանք է անցնում այսօր Ռուսաստանի մէկ ծայրից միւսը: Մտքի փտութեան ու այլասեմման մի ահաւոր համաճարակ... Բըռնակալութիւնը չէ միայն, որ հարւածում է Յեղափոխութեան գաղափարին: Հարւածները տեղում են բոլոր կողմերից, անգամ հասարակական այն խաւերից, որոնք երէկ խնկարկում էին այդ Գաղափարին: Գուցէ չէինք սխալւի, եթէ ասէինք, որ ահագին ռուս ընդհանրութիւնը իր ահագին մտաւորականութեամբ ապրում է այսօր *en grand* նոյն յուսահատութեան ու վհատումի տագնապը, որ մենք ապրել ենք Թիւրքահայաստանում մեծ ջարդերից յետոյ... Նոյն խելագար վայնասունն է բարձրացել այսօր ռուս ինտելիգենցիայի մի յայտնի մասի մէջ, անիծում, քարով են տալիս յեղափոխութիւնն ու նրա գործիչներին:

Աւա՛ղ, այո՛: Էւ ռուսիւսի օնի շինարար, ստեղծագործող սկզբունքի հետ յար անբաժան ընթանում է դիսսոլիւսի օնի (քայքայումի) օրէնքը: Դա կանոնն է ամբողջ պատմութեան, ամբողջ տիեզերական յաւաքխաղացութեան: Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը ևս ժամանակին հայհոյեց ու անարգւեց: Անգամ Ցէնի պէս փիլիսոփաները չը վարանեցին մեղադրեալի նստարանի վրայ նստեցնելու Ռուսսոներին ու Դիմուէկներին: Նոյնը երէկ մեզ մօտ էր, նոյնը այսօր՝ ռուսների մօտ: Նայեցէք այդ Բերդիաէվներին ու Գերշենսոններին, ականջ դրէք նրանց գարշելի վայնասունին: Երէկ նրանք համակրելի «իդէօլօգներ»՝ շարքերում էին. իսկ այսօր իրենց խելակորոյս հակայեղափոխական վազքի մէջ՝ նետում են գահավէժ բռնակալութեան, կղերի ու կրօնի գիրկը... Մի արտառոց ու ամօթալի երևոյթ, նոյնքան քայքայիչ ու հակահասարակական, որքան արցիբաշեվեան գերհաճոյապաշտ քարոզները... Մի երևոյթ, որ ըմբոստանում է ամեն տեսակ վերլուծումների ու բացատրութիւնների դէմ... Նայեցէք ապա այդ Ստրուվէին ու իր համհարգներին: Դարձեալ երէկւայ կուլքերից... Ի՛նչ այլանդակ գահավէժումներ: Ի՛նչ տարամերժ կերպարանափոխութիւն... Այդ գերմանածագում փիլիսոփան, նախկին մոլեռանդ մարքսիստը, այսօր մի մոլեգին եռանդով տապալում է իր երէկւայ սրբութիւնները, գովք է կարդում հզօր, կենսորոնացած, ռուսական—զուտ ռուսական—պե-

տականութեանը, խարազանում է ռուս ինտելիգենցիայի, յեղափոխականների, սօցիալիստների, իբրահակապետական, հակառուսական «աւանդութիւններն» ու ձգտումները և անողորմ սլաքներ է նետում հրէականութեան ու այլ տարազգի էլեմենտներին, որոնք իբր թէ վտանգում են ռուսականութեան շահերը... Մենակ է արդեօք փոխակերպւած իդէօլօգը... Ոչ, նա ունի, դժբախտաբար, ջերմ համակրութիւններ նոյնիսկ «առաջադիմական» կոչւող բանակում... Եւ նա հանդէս է գալիս իր համախոհներով, յեղափոխութեան այս անլուր տագնապի մէջ, ցարիզմի այս սանձարձակ խրախճանների ընթացքում, որպէս թշնամի յեղափոխութեան, որպէս խանդավառ փաստաբան ռուս «ինքնակալ և տիրական ազգայնութեան»...

Ահա ռուսական մտաւոր փտախտի ամենացայտուն նմուշներից մինը:

Լաւ չէ կացութիւնը և բուն յեղափոխական, սօցիալիստական բանակի մէջ: Հին բիւզանդական ու սխօլաստիկ վիճաբանութիւնները, առգորւած մի նեղսիրտ աղանդամոլութեամբ՝ ճարակում են բոլոր շարքերը: Սօցիալ-դեմօկրատիան — ամենատարածւած կուսակցութիւնը—պառակտւած է 4—5 մասի, որոնք եռանդով կրծում են իրար... ոչ թէ գործնական, այլ յաճախ ամենավերացական, փիլիսոփայական, նոյնիսկ թէօլօգիական կնճիռների վրայ: Մի նոր, ինքնատիպ աստուածաբանութիւն է դա, որ թափանցում է ռուս հեղինակաւոր մարքսիստական պարագլուխների մէջ, բայց նա նոյնքան հեռու է թշուառ, հարստահարած ժողովրդի անմիջական պահանջների մտահոգութիւնից, որքան միւս, աւանդական աստուածաբանութիւնը: Ողբալին այն է՝ որ «աստուածորոնման» այդ ամուլ մարզանքներով տարւում են հէնց նրանք, որոնք երէկ խանդավառութեամբ տրւել էին բուն գործնական-յեղափոխական աշխատանքին, որոնք երէկ ցնցում էին երիտասարդութիւնը «մրկահաւեր» ու մօտալուտ տակնուվրայումների գոռ ու ահեղ շեփորումներով...

Աստուածորոնման տենդը նոր պառակտման սաղմեր է ձգում մարքսիստական «կուռ ու կարգապահ» հռչակւած շարքերի մէջ և ահա երեքը խոշոր դէմքերից — Գօրկի, Բօդզանով, Լուենաչարսկի—բացարձակ հերձակածի ու օստրակիզմի ճանապարհի վրայ...

Տխուր է... Աւելի բախտաւոր չէ սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը: Անցեալ տարւայ մերկացումները նոր հարւած աւին նրա ուժեղ, ռազմական գիտակցութեանը: Յայտնեց, որ ազգականութեան սարսափելի պատուհասը շատ աւելի խոր ու ընդարձակ արմատներ ունի կուսակցութեան մէջ, քան կարծում էին: Բայց անցեալ տարւայ դէպքերը այդ տեսակէտից աղէտաբեր եղանակ միւս կուսակցութիւնների, ս. գ. ների, Բուկի համար: Խախտեց և դրանց հաւատը

դէպի իրենց «կուսակցական մաքրութիւնը»: Հանդէս եկան նրանց շարքերում ևս մանր ու խոշոր Ազնվներ:

Ազնվաւոր թւական էր, բայց և, անշուշտ, փրկարար, եթէ նայենք այլ տեսակէտից: Տարակոյս չը կայ, որ վերջին ժամանակ յայտնագործող ազնվատիպ հերոսները իրենց չարագործ ներկայութեամբ յեղափոխական շարքերի մէջ, իրենց երկդիմի խաղերով մեծապէս նպաստել են մինչև օրս բռնակալութեան յաղթանակներին: չիշտ է, նրանք երբեմն, իրենց յեղափոխական դաշնակիցներին մոլորեցնելու նպատակով, խաղացել են և դրական դեր, ջուր են ածել յեղափոխութեան ջրաղացի վրայ: չիշտ է, Ազնվի սագրանքներով ջնջել են բռնապետութեան այնպիսի հզօր ու ահարկու սիւներ, ինչպէս Պլէվէ, մեծ իշխան Սերգի և «Լրիշներ... Սակայն, դրա հետ միասին քանի՜ թանկագին երիտասարդ ուժեր են մատնել դահճի պարանին, քանի՜ն են շանթահարուել իրենց ձեռնարկների կէս-ճանապարհին... Անհամար...

Եւ ահա մերկապարանոց հրապարակ է գրում այդ սարսափելի ազնվեան չարիքը, կուսակցութիւնները ըսթափում են—փոքր ինչ ուշ, տարաբախտաբար, բայց լաւ է ուշ... Սթափում են, և եռանդով դիմում «մաքրագործման» ծանր աշխատանքին...

Այդ աշխատանքը խիստ դժուարին է և նա դեռ երկար կը տևէ: Բարեբախտաբար, բռնութեան նախկին սպասաւորներն են—նախկին հզօր ուստիկանական վարիշներ ու գործակալներ—որ գալիս են իրենց հեղինակաւոր ցուցմունքներով դիւրացնելու գաղափարական մաքրագործումի այդ պրօցէսը... Պատմութեան մի անլուր հեգնանք...

Յեղափոխական բանակի այդ քայքայուն վիճակի դիմաց՝ բռնակալութիւնը միշտ աւելի ամբարտաւանութեամբ վեր է բարձրացնում իր գլուխը: Ստոլիպինեան ինքնատիպ սահմանադրութիւնը—Սև Դուժան—պաշտօնավարում է խիստ «բնականոն եղանակով» —անընդհատ քնդակահարումներով ու մասսային բանտարկումներով — «հոկտեմբերեան» մեծամասնութիւնը երբեմն անկասկածեան ու ըմբոստութեան նշաններ է ցոյց աւելիս, բայց ընդհանրապէս մնում է հլու սպասաւոր պալատական կամարիլլայի, բւհարկում է բիւջէները, ծածկում, վարագուրում է բիւրօկրատական բոլոր ոճիրները՝ դիմադրական աւարների «անհամեստ յաւակնութիւնների» դէմ: Գոհ են և Գուժա և մինիստրներ... Կօկօլցեվի հռչակաւոր խօսքը մեր դուժայական մեծամասնութեան նշանաբանն է. «Փա՛ռք Աստուծոյ, Ռուսաստանում դեռ չը կայ պարլամենտ»...

Գոհ են բոլորը, գոհ է մանաւանդ վեհապետը, որ բնաւ չի քաշում այդ գոհունակութիւնը դէմօնստրատիվ ծանուցանելուց... Մի օր նա ընդունում ու պարգևատրում է սև-հարկերական պարագլուխ Դուբրովինին, մի այլ օր հանդիսաւոր շնորհաւորանք է յղում գեներալ Դուժբաձէին, տրեպօլեան շօլայի այդ գեներալ

հիկ սանիկին, մի այլ անգամ—սա արդէն անլուր մի պրօվօկացիա է Ռուսաստանի ժողովուրդներին ու համամարդկային խղճմտանքին — հոկտեմբերեան Մանիֆէստի հեղինակը միջամտում է ֆինլանդական դատավարութեան մէջ, խախտում է նրա որոշումները և ազատ հռչակում ողբացեալ Հերցենշտայնի սպանողներին, այդ սպանութեան գլխաւոր գրգիռ՝ նոյն Դուբրովինին...

Ահա մեր վիճակը, ամբողջ Ռուսաստանի վիճակը: Մահաւան տիրապետութիւնն է դա, պատմութեան մէջ գուցէ երբեք չը տեսնած յետադիմական մի կօշմար...

Այդ խոր, համատարած գիշերի մէջ մի ուրախառիթ անակնկալ եղաւ — թէկուզ և չնչին իր ծաւալով ու նշանակութեամբ — սօցիալիստ-յեղափոխականների նոր ժեսուր, դժոխային մեքենայի պայթումը Պետերբուրգում և ամենակարող ուստիկան-հրամանատար Կարպովի սպանումը: Դարձեալ մի ինքնատիպ նմուշ յեղափոխական խեղաթիւրած հոգեբանութեան: Կեղծ Վօսկրեսենսկին կամ իսկական Պետրովը մի մաքուր գաղափարական սօցիալիստ է, որ բաւական ժամանակից ի վեր յարաբերութեան մէջ է ամենաբարձր պօլիցիական դահիճների հետ... Նրանց ուշադրութիւնը այդպիսով մոլորեցնելով, կամեցել է վրէժ լուծել իր կուսակցութեան համար, Ազնվի դաւաճանութեան համար: Պետրովի այդ երկդիմի դերը չի խախտում, ի հարկէ այն ջերմ համակրանքը, որին արժանի է սօց-յեղափոխական նոր հերոսը, որ այժմ արդէն մահացած է դահճի հարւածի տակ: Բայց և այնպէս այդ ուշադրաւ և անսովոր դիւցազներգութիւնը իրաւացի դժգոհութիւն է յարուցանում յեղափոխական շարքերի մէջ, որոնք այսօր սկզբունքով մերժում են ուստիկան-յեղափոխականի այդ ծայրայեղօրէն վտանգաւոր, անբարոյացման ու ալլասեռման ենթակայ տակաւի:

Յամենայն դէպս, վառօդի մի անախորժ թուխպ էր, որ մաղեցին սօցիալիստ-յեղափոխականները Պետերհօֆի ցնծացող բորենիների աչքերի մէջ, այնքան անակնկալ կերպով և այնքան ընկճած, ընդարմացած մի մթնոլորտում: Հերոսական մի նոր թուիչք էր դա այն կուսակցութեան կողմից, որ արտագրել է Ռուսաստանի ամենաչքնաղ հերոսների բոլբքը:

Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը առաջինն էր, որ 1901—902-ի օրերում ցնցեց ռուսական մրափող, անդորր մթնոլորտը, ասպարէզ նետելով իր հոյակապ Բալմաշօվներին:

Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեանը գուցէ վիճակած է—ուէակցիայի ու մրափի այս նոր շրջանում—վերստին խաղալ շեփորող ու ազատարար «մրրկահաւի» դերը և տերրօրական ցնցող հարւածներով խորտակել համառուսական Սառուցը...

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Լ Ե Օ Ն Ի Դ Ծ Ի Ծ Կ Օ

Ապստամբ 19 տարեկանից, բանտարկեալ, անբարեկամ, տաժանակիր և, ի վերջոյ, փախստական... Ռուս յեղափոխականի մշտնջենաւոր ճակատագիրը... Աւելացրէք մի ջնաշխարհիկ նկարագիր, մի ջինջ, բիւրեղեայ հոգի, մի անսահման անձնազոհութիւն... Մարտիրոսութիւնը՝ հիւսւած հերոսութեան հետ...

Վերջին 30 տարւայ ընթացքում համաշխարհային պատմութիւնը անսովոր կերպով հարստացաւ այդպիսի «եթերային» տիպարներով և թւում էր թէ երկու երկիրներ մատակարարեցին ամենամեծ տոկոսը այդ «գաղափար-անհատների» — Ռուսաստանը և Թիւրքաց Հայաստանը։ Հերոսներ չկան զայնք առհասարակ Եւրոպայում վաղուց արդէն դարձել է պատմութեան սեփականութիւն. բայց նա տակաւին վառ է, կենդանի՝ Ռուսաստանում. այնտեղ, տարաբախտաբար, դեռ անհատական հերոսութիւնն է տիրապետողը և ոչ զանգւածայինը։ Առաջինը, հարկաւ, պատրաստում է վերջինը։ Բայց այդ վերջինը դեռ չի ժամանել ցարերի կայսրութեան մէջ, այնպիսի ծաւալով և ուժով, որ կարողանայ վերացնել բացասական ուժերի տիրապետութիւնը և վերացնել դրա հետ միասին՝ «հերոսութեան պաշտամունքի» աղէտալի գոյապատճառը...

Լէօնիդ Էմանուիլովիչը վերջին տարիներից էր, յեղափոխական կազմակերպութեան աւագագոյն անդամներից։ Կուէի, ապստամբութեան դրօշակին նա փարեց ոչ-սովորական հանգամանքներում... «Մեծատան զաւակ» էր և այն էլ՝ զինւորական... Պայմաններ, որոնք սովորաբար խեղդում են, կաշկանդում ըմբոստ դաւանանքներն ու թուիքները։ Ո՛ւր էր, թէ այդ հզօր, գրանիտեայ զանգւածը — որ կոչւում է «ռուսական բանակ» և որի կուրծքին բարձրանում է ցարիզմի ամբարտաւան ու մարդասպան տիրապետութիւնը — ո՛ւր էր, թէ նա տար առատութեամբ իր ընդարձակ ծալքերից Շիշկօներ ու Շմիտներ... Ռուսաստանի յեղափոխութեան դատը չէր տեսնի այսպիսի մուսլ հակահարձակներ և տագնապներ...

Շիշկօն մեծատան զաւակ էր, բայց հնազանդելով իր մաքուր սրտի վեհանձն թափերին, վաղաժամ դրժեց իր ընտանիքի աշխարհահայեացքը և նետուեց դէպի անձնուրացների, նարոգովելեցիների բանակը, որի նշանաբանն էր ժողովրդի, աշխատւորութեան ընդհանրութեան կռիւն ու ազատագրումը։ Շիշկօն զինւորական էր, բայց լինելով ճշմարիտ մարդ, այլասեր և խաղաղասէր՝ թողեց զինւորական համազգեստը, ըմբոստացաւ աշխարհի բոլոր բռնութիւնների դէմ, գրկեց սօցիալիզմի ու աշխատանքի աւետարանը, դարձաւ յեղափոխական Ռուսաստանի ամենաթուփիչ, ամենահամակրելի դէմքերից մինը։ Մենք շատ յաճախ առիթ ունեցանք վերջին տաս տարւայ ընթացքում վայելելու այդ լաւ մարդու և անխոնջ ու անձնուրաց գործիչի հասարակութիւնը, — այդ համեստ ու գոնակեաց նիհիլիստի՝ որ կարողացել էր տարիների բերդարգելութիւնից ու մօտ

10 տարւայ սիրերեան արտօրից յետոյ՝ փախել Եւրոպայ և վերսկսել սիրուն ու տաղանդաւոր գրչով իր քարոզչական գործունէութիւնը... Իբրեւ հիմնադիր «Ագրարային դաշնակցութեան» և ապա անդամ սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան, «Դրօշակի» խմբագրութիւնը մի անկեղծ ու հեղինակաւոր բարեկամ ունէր ի դէմս նրա, — և երբ տարիներ առաջ բորբոքուեց առաջին անգամը ռուս յեղափոխական մամուլի մէջ «ազգայնական բանակուիւր» և ազգային խնդրի արծարծումը, նա մէկն էր այն ռուսական դէմքերից, որոնք հակառակ սօց-դեմօկրատների «կենտրոնացման» ու «ձուլման» տենչանքներին, դաւանում էր այն համոզումը՝ որ Ռուսաստանի ազգութիւնները — լեհ, հայ, վրացի, ֆինն, լատիշ և այլն — պէտք է ստանան անպայմանօրէն ընդարձակ ազգային ինքնօրինութիւն ու ինքնավարութիւն։

Որքանում է սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը, դատարկւում են հին փառահեղ ռազմիկների տեղերը։ Կը գա՞ն արդեօք նորերն ու արժանաւորները նրանց փոխարինելու... Լավրով, Ստեպանակ, Միխայլովսկի, Գօց, Գերշուկ, Շիշկօ... մի մի հսկաներ ու փարոսներ երիտասարդութեան համար «Պառաւ Տատիկը»՝ Պետրօ-Պաւլովսկի զնգաններում կենդանի թաղած, Չայկովսկին և ուրիշները՝ նոյնպէս... Վերջին մօհիկանները մի մեծ, աշխարհագրորդ վիպերգութեան, վերջին սխալի նմուշներ մի աննման սերնդի, որ տուեց ժելեաբօմներ ու Պերովսկայաներ, որ կամեցաւ իր խօլական հարաւանքներով գետին փռել ամենագազան բռնապետութիւններից մինը, բայց որ ինքն ընկաւ արիւնաթաթախ ու շնչասպառ՝ պատնէշների տակ, կտակելով անխուսափելի յաղթանակի դափնիները՝ յետնորդներին...

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

VII

Լեօնին եւ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԵՐԻ ԷԻՕԼԻԻՑԻԱՅԻ ՄԷՋ

Ազգայնութեան տարբերների և նրա ծնող պատճառների մասին բաւական արդէն խօսեցինք։

Տեսանք, թէ որքան խոշոր տեղ ունին ազգային գոյացման պրօցէսի մէջ ընդհանուր հոգը և ընդհանուր ծագումը, արիւնակցութիւնը. որոշեցինք ժառանգականութեան դերը, իբրեւ հապտա պահպանողական մի գործօնի՝ որը, չը նայեա՞ծ անթիւ դարերի փորձութիւններին, դաղթերին, արիւնների խճողումներին, չը նայեա՞ծ ժամանակի և տարածութեան նիւթած բիւրաւոր խոչընդոտներին, պահպանում է այնուամենայնիւ մի համայնքի մէջ հին նախնիքների առանձնայատուկ գծերը — թէ ֆիզիկական և թէ հոգեկան — գծեր՝ որոնք առաջացել ու կազմակերպւել են այն անյիշատակ ժամանակներում, համայնքի գոյութեան արշալոյսին, «բնական բնորութեան» ծանապարհով, կեանքի անողոք կուէի մէջ։

Տեսանք այնուհետեւ, թէ ինչ ահագին ազդեցութիւն ունի զուտ բնական միջավայրը ազգերի կազմաւորման ու առաջադիմութեան պրօցէսի վրայ, — մի ազդեցութիւն, որ անհամար դարերի ընթացքում գործադրւում է տիրականօրէն, անկախ մարդկանց կամեցողութիւնից ու կարողութիւնից. խօսեցինք նաեւ աշխատանքի մասին, այդ վիթխարի գործօնի՝ որ գալիս է աստիճանաբար մեղմելու բնութեան այդ միահեծան տիրապետութիւնը, որ

գալիս է, իբրև շինարար, ստեղծագործող մի ազգակի՝ մղելու համայնքները միշտ դեպի նիւթական ու մտաւոր քաղաքակրթութեան և դեպի ճշմարիտ ազգայնութեան հանգրուանները...

Դեռ կան, սակայն, աւելի խոշոր ու ծանրակշիռ տարերջներ, գործօններ ու պատճառներ: Այս լեզուն, կայ մանաւանդ պատմութիւնը:

Ո՞վ չը գիտէ, որ այդ երկու տարերջները կազմում են ազգայնութեան ծուծն իսկ, նրա էական ֆունկցիան, պաշտօնավարութիւնը, նրա իրական պարունակութիւնը:

«Ազգը» ամենից առաջ—պատմութիւն է, ամեն մի ազգ—մի շուրջ, ուրոյն պատմութիւն: Նոյնը—հայրենիք է:

Յիշողութիւնների մի վիթխարի ցանց, մի երկար, անվերջ շարան... Տեղ-տեղ՝ պայծառ, վարդապշտ, ճառագայթաւետ, տեղ-տեղ՝ մաւր, արիւնոտ, ողբերգական: Յիշողութիւններ՝ ուրախ օրերի և տխուր: Յիշողութիւնների բերկրանք ու գինովութիւն, պարտութիւնների սուգ ու հիասթափութիւն:

Պատմական անցեալ... «Ազգ» բառի հանդէպ՝ նախ այդ հսկայ իրողութիւնն է, որ ցցւում է իւրաքանչիւրի գիտակցութեան առջև: Եւ ոչ ոք չի կարող—եթէ սնւած ու դաստիարակւած է բնական, նորմալ պայմաններում, հեռու կամաւոր օտարացման անպատիւ վարակումներից — ոչ ոք չի կարող անյոյզ, անտարբեր սրտով անգրադառնալ իր հարազատ ժողովրդի այդ դարուոր անցեալի վրայ, որ սննդի միջոցով իւրաքանչիւրի համար անյաղթելի մի հրապոյր, թափուլութիւն...

«Մեր կեանքի ամեն մի ժամը Հռոմի մէջ արժէ մի դար կեանք» — այսպէս էր գրում Գաբրիէլ Լիւրի իր «Իրերի Անիտային», երբ կուտում էր Զանկիւզի բլուրների վրայ՝ Հռոմը ազատագրելու և հայրենիքին վերագործնելու համար... «Un ora della nostra vita in Roma vale un secolo de vita!»...

Ի՞նչն էր այնպէս հրապուրում ու կախարդում տիեզերական հերոսին, եթէ ոչ այդ հայրենիքի անցեալը... «Այս ժողովուրդը արժանի է իր անցեալին» — գրում էր նա նոյն նամակում:

Ազգութիւնը պահպանւում է նոյն իսկ մայր-հողից դուրս — հրէութիւնը, հայութեան մի մասը — երբեմն նոյնիսկ առանց լեզուի — հրէութիւնը: Ազգեր կան մի քանի լեզուով ու կրօնով — Բելգիա, Շվեյցարիա, Ամերիկա — ինչպէս որ կան տարբեր, անգամ հակամարտ ազգեր՝ միևնոյն լեզուով — Մեքսիկա, Իրլանդիա: Բայց չը կայ ազգ առանց պատմական անցեալի: Եւ Ռուսն իրաւունք ունի, երբ նա հռչակում է այդ վերջինը, որպէս ազգային գաղափարի խորհուրդ, նրա ամենաէական ատրիբուտը, ստորագրելին:

Ընդհանուր պատմութիւն — ընդհանուր ճակատագիր... Նա է, որ ծնում է և ընդհանուր բարք ու սովորութիւններ: Նա է, որ դրոշմում է ազգերի էությունը իր իր տիրական, անշնչելի կնիքը, յաճախ հարւածելով ու թուլացնելով ուրիշ ուժերի, անգամ բնութեան ու ժառանգականութեան, ազգեցութիւնների:

«Աւանդել պէտք է ամենայն խնամքով մեր անցեալը դպրոցներում» — ասում էր տարիներ առաջ Ֆրանսիացի հռչակաւոր պատմագիր Լա վիտ, Սորբոնում արտասանած իր մի ճառի մէջ — կայ այդ անցեալում մի պտղաւոր, բանաստեղծութիւնը գիւղացու հոգու մէջ, պատմել նրան հին Ֆրանսիայի հերոսները, նախ քան դիմել նոր Ֆրանսիային... «Ազգայնութեան» անհրաժեշտ անհրաժեշտ է «ազգայնութեան» համար, որ հիւսիսային ամերիկացիք — որոնք ընդամենը մէկ ու կէս դար է, ինչ որքան են կոխել համաշխարհային մրցման բեմում — այսօր ամենայն եռանդով ձգտում են ստեղծել իրենց սեփական ազգային պատմութիւնը: Քսան տարուց ի վեր Միացեալ Նահանգներում բազմաթիւ հայտարարւում են աւելի և ավելի ընկերութիւններ են ծնունդ առնել — տղամարդկանց և կանանց: Նրանց նպատակն է հաւաքել ամեն տեսակ ղովումներ, փաստեր, որոնք կարող են այս կամ այն կերպ յիշեցնել Ամերիկեան Անկախութեան հիմնադրներին: Նրանք ձգտում են տարածել բոլոր խաւերում, մասնաւորապէս երիտասարդութեան մէջ, particular among the young, այն բոլոր ծանօթութիւնները, որ վերաբերում են ազգային պատմութեան, նրանք եռանդով արծարծում են հայրենասիրութիւնն ու հայրենի հերոսների պաշտամունքը:

Այդ տեսակ ընկերութիւններից են՝ 1) Order of founder and patriots of America. Հիմնւած 1896 թ.ին, 2) Sone of the Revolution, 1890-ին, 3) Society of May Flower's descendants, 1894-ին:

Լինում են մի քանի մեծ գաղափարներ, աւանդութիւններ, որ կեանք, ոգի են ներշնչում ժողովուրդների պատմութեանը: Աւանդութիւններ՝ զինւորական, մտաւոր, գրական, կրօնական և այլն. մի տեղ պակասում է մէկը, դիցուք զինւորական աւանդութիւնը, դրա փոխարէն շեշտւում են միւսները: Յամենայն դէպս պատմութիւնը իւրաքանչիւր ազգային միջավայրում չի ներկայանում մեզ, իբրև անցքերի պարզ, մեքենական շղթայակցութիւն, այլ իբրև սինթէզ, բարդ համադրութիւն կամ ամբողջութիւն, որի մի ծայրից մինչև միւսը անցնում է կարմիր գծով նոյն գաղափարը, նոյն տենդենցը, նոյն դրոշմներն ու կրքերը, որոնք — ինչպէս անսանձ նախորդ գլուխներում — մտած են հինաւուրց ժամանակներից ի վեր սերունդների արիւնի մէջ... Վարդան Մամիկոնեանից մինչև Սերոր ու Արաթ, Եղեշէից մինչև Ալեշան ու Ահարոնեան՝ նոյն ի գէտն է, որ շարժւում է, նոյն գաղափարն ու ձգտումն է, որ թափօր է անում յաւիտենորէն մի արիւնաբոյր ու կախարդական շրջափոխման մէջ, նոյն փոքրիկ, հալածական, ոտնահարւած ժողովուրդն է, որ մերթ րնդ մերթ ծառանում է յուսահատութեան արիւթութեամբ իր այլազան բռնաւորների դէմ, որ ամեն յաճախ ընկճւում է ու արտասւում է կամ բայց որ աւելի յաճախ ընկճւում է տառապանքը, իր պաշտօնը լալահառաչ իր ծովացած տառապանքը, իր գաղափարի գիւղացուների օրհասական երերումները, իր գաղափարաւորութեան երկչոտ ու մշուշապատ արշալոյսը...

Մենք ևս զոհաբերել ենք — և շատ հնուց — ազատութեան խորանի առջև, մենք ևս սպասաւորել ենք քաղաքակրթութեան Աստուծոյ՝ մեր համեստ ուժերի չափ, մեր մտքի ու կորովի արգասիքներով: Այդտեղ — ամուր ցեմենտը, շաղաւնիւթը մեր ազգայնութեան ու հայրենիքի...

Եւ որքան աւելի հին են իդէալները, աւանդութիւնները, այնքան կարծես աւելի մեծ է հայրենիքի ու ազգայնութեան նշանակութիւնը, այնքան աւելի հարուստ է հաւաքական ժառանգութիւնը, այնքան աւելի է լիարժեք և խորհրդաւոր: «Հայրենիքի գաղափարը» — Այդ ժառանգութեամբ է ապրում, շնչում ազգայնական օրգանիզմը, նրանով է՝ որ կանգուն է և մեր փոքրիկ ազգութիւնը, իբրև այդպիսին. նրա զօրութեամբ է, որ կայ նաև «Հայաստան», «Հայի հայրենիք», իբրև կենդանի մի իրականութիւն և ոչ իբրև սոսկ աշխարհագրական անուն: «Հայ ժողովրդի ինչպէս սովոր են անանի հայ ժողովրդի երգելալ թշնամիները, երբեմն նաև անզգոյշ բարեկամները» *):

*) Տարաբախտաբար, նոյն անհիշեցիկները գտնւում ենք ևս պ. պ. Դոյենի ու Խայի գիտականական աշխատութեան մէջ. «Histoire des anciens Arméniens», եր. 83: Կան այդտեղ և մի քանի ուրիշ վրիպումներ: Ցաւալի է, որ մի այդպիսի լուրջ աշխատութեան մէջ, ուր գիտական անպարտքեամբ ու մեղապարանոց ցոյց է տրւած հայ իշխողների, տեղ-տեղ նոյնիսկ հայ ցեղի սեւ, խոտրաբարձը, ուր երբեմն, յանուն գուցէ «անաշտութեան», նոյնիսկ բաւական խաղաղութեամբ են քննարկուում, երբ, օրինակ խօսուում է հայ ցեղի վիճեթոն կառավարութեան, ինիցիատիվի բացակայութեան, սեղ-ժաղոճոյ աշխատանքի պակասութեան մասին եւ այլն — ցաւալի է, ասում ենք, որ այդպիսի խիստ «օրէկիսի» աշխատութեան մէջ, տեղ-տեղ, երբ խնդիր գալիս է որոշ վայրկեանների ու իրողութիւնների գնահատման — այդ պարագային, գիտական անաշտութիւնը վրիպում է այլանդակօրէն և տեղի տալիս կրի բարձրագոյնին:

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Խօսելով համալիցան օրերի հայոց բողոքի ու կացութեան մասին, գրի ինքնակները յայտարարում են (էջ 64) «նրանք (հայերը) սխալւում են, բողոքելով անդադար ու ամեն

Այդ ժառանգութեան ազդեցութիւնն այնքան ուժեղ է, որ կարողացել է ամեն ժամանակ յաղթահարել անջատական ձգտումները միեւնոյն ազգի իրարից խորհալացած հաստատունների միջև և միացրել է բոլորին ի մի ձոյլ ազգայնական ամբողջութիւն։ Սպարտան ու Աթենքը հին դարերում ինչ կատարի ու աւերիչ մրցութեան մէջ էին... բայց ի վերջոյ միացան և կազմեցին մայր-Յունաստանը։ Քլոթենցիան, Պիզան, մի շարք քաղաքներ ու նահանգներ միջնադարեան Իտալիայում մղել են երկար ու արիւնատ պատերազմներ իրարու միջև—բայց երբ հնչեց զարիբալդիական շեփորը Ալեքսինեան թերակղզու վրայ, բոլորն էլ հաւասար խանդավառութեամբ և մի դրօշակի տակ միացան՝ ձայնակցեցին ընդհանուր հայրենիքի մարտակոչին... Դարձեալ, անշուշտ, հինաւուրց ու ընդհանրական ժառանգութեան ձայնն էր, որ խօսում էր բոլորի մէջ ի շարս այլ մտահոգութիւնների...

Այդ թանկագին ու հաւաքական ժառանգութեան մթերանոցն են՝ լեզուն ու դրական ու թիւնը։ Նիւթական, արդիւնաբերող աշխատանքի հետ միացած՝ նրանք ստեղծում են ազգային քաղաքակրթութիւնը, կուլտուրան, նրանք իրենք իսկ՝ այդ կուլտուրայի մի անբաժան մասն են կազմում։ Միանգամայն ստեղծագործութիւն են և ստեղծագործողը։

Ինչպէ՞ս են ստեղծւել ազգային լեզուները... Թող թոյլ տրւի մեզ մի փակագիծ բանալ այստեղ և մի փոքրիկ զբօսանք կատարել այդ մեծ առեղծւածի աշխարհում, առանց մտնելու մասնագիտական կնճիռների մէջ։

Ինչպէ՞ս են կազմակերպւել այդ անհամար լեզուները, ո՞ր է նրանց արմատը կամ արմատները. մէկն է արդեօք, թէ բազմաթիւ են։

Վաղեմի ժամանակներում պատասխանը պարզ էր։ Պարզ ու պարզապէս։ Աստուծոյ ստեղծել է մարդուն, Աստուծոն էլ տւել է նրան լեզուն։ 2^է, բոլոր հաստատութիւններն էլ՝ Աստուծոց էին... Մարդը՝ Աստուծոց, կեանքը՝ Աստուծոց, թագաւորը և թագաւորական հաստատութիւնը՝ Աս-

բանի դէմ (*ils ont tort de se plaindre sans cesse et de tout*). այսպէս թէ այնպէս, քիւրեք ցոյց են ցալիս նրանց վերաբերմամբ մի այնպիսի համբերողութիւն (*les Turcs les font bénéficier d'une tolérance que...*), որպիսին ոչ մի ուրիշ նախնա ժողովուրդ երբէք չի երազել՝ ստանալ աւելի մեծ չափով։ Նրանք աւելի լաւ կանէին, եթէ ընդօրինակէին խելօ՞ համակերպումը (*la sage résignation*) օսմանեան յոյների, որոնք կարողացել են անդուլ նիզերով սէր դառնալ կայսրութեան մէջ՝ անստակաւ եւ հասարակական ասպարէզներում։

Սա բնութ է մի այլանդակ հեղեանք եւ անիրազելի, հակայեղափոխական մտքի մի ցոյց...

Էջ 148-ի վրայ—հակառակ բեւեռն է։ Այդտեղ էլ կծու, անդոգ ոնով ցուցադրում է հայ սարրի *sage résignation*-ը, «խմսսուն համակերպումը» պատմութեան մէջ... Հայերը մի քանի գերադասում են խոնկ մնալ, քան կռւել... «Երբ նրանք թոյլ են գոյում իրենց՝ բարեւ են համարում աւելի քան անհասարակ լինել, քան թէ յամառել յուսահատ զինադրութեան մէջ»...

Վերջին 20 տարւայ հայոց «զինադրութեան» պատմութեան հետ ծանօթ հեղինակը փոքր ինչ վերապահութեամբ կը գրէ այդպիսի տողեր։ Եթէ հայերը մի քանի գերադասէին խոնկ մնալ, գուցէ, յիշաւի, հասնէին յոյներին, «նախանձելի»՝ զիրենցին... Ո՞րպիսի համեմատութիւն... Հայեր եւ յոյներ... Արդիւ Համիդի բէթիսի տակ... մեծ զարոյցով կ'աւեր պ. Իօյենսին, որ յոյներին կ'աւեր ի Էր եւ համեմատաբար զիւրիին էր համակերպել, չը բողոքէ, հայերին—ոչ։

Էջ 83. «Մեր օրերում հայերը երբէք չեն համարձակուիլ ասել, թէ իրենք Հայաստանի մէջ են։ Եւ դա ճիշտ էլ չէ (ասել, թէ հայերը Հայաստանի մէջ են), քանի որ ամեն տեղ ազգայնականութեան մեծամասնութիւնը մանկեղական է»։

Այս եւ նման յայտարարութիւնների համար, պատասխանատու է բերել ոչ պ. Խաչ, այլ իր պատգամից... Յամենայն դէպս, Ե. Հ. Ուսանող. Միութեան համակրելի հրատարակութիւնների շարքում՝ այդ գիրքը իր այդ տեսակ արտառն յայտարարութիւններով՝ կազմում է մի ցաւալի անցերգականութիւն։

ստեղծուց, գուցէ... հաւանաբար ու թիւնը ևս՝ Աստուծոց... հանրապետութիւնը, որ ժխտումն է թագաւորութեան... Ինչպէ՞ս, սակայն, Աստուծոյ կարող էր այդպէս կապտորէն հակառակ իրեն, մէկ ձեռքով ջնջել միւսով կառուցածը... Այդտեղ էլ միջամտում է կղերական հռչակաւոր «կազուիստական» (*casuistique*)... Որոշ հաստատութիւններ ու երևոյթներ Աստուծոյ ստեղծել է «մարդկանց մեղաց համար», նրանց պատժելու և քաշել տալու համար։ Այդպէս միջնադարեան «սոցիոլոգ» Թոմաս Ակուինացին, պապական կղերի ու դոգմի խանդավառ փաստաբանը, խորիմաստ կերպով պատճառաբանում էր, որ «տրիոն» թիւնը աստուծատուր մի շարիք է, որ ստեղծւած է՝ մարդկութիւնը պատժելու համար։

Ամեն բան Աստուծոց. լեզուն ևս աստուծային մի պարզե... Այժմով մարդկութիւնը՝ ստեղծագործւած մի նախնական զոյգից... Այժմով աշխարհի լեզուները նմանապէս՝ «Քրիստոս-գեղից» առաջ՝ Աբամ և Եւա, ջրհեղեղից յետոյ՝ Նոյ, Սեմ, Քամ, Յաբեթ... Ահա բովանդակ «սրբազան» իմաստութիւնը կամ սրբազնագոյն տգիտութիւնը այդ ահաւոր պրօբեմների աշխարհում, որոնց վրայ գլուխ են կոտրում տասնեակ տարիներից ի վեր գիտութեան հանձարեղ ուսհիւրանները։ Իւ գեւա այսօր էլ՝ մարդկութեան կրօնամոլ ու կղերատիպ հաստատել այդպէս է գաղտնի, այդ մի քանի նախադասութիւններով է մեկնաբանում բովանդակ տիեզերածնութիւնը։

Դժուար է, հարկաւ, փոխադրել միլիոնաւոր տարիներ առաջ, անհնարին է հետազոտել ուղղակի և որոշել յստակօրէն այն նախնական պայմանները, որոնց մէջ առաջ է եկել մարդկային այլազան համախմբումների հաղորդակցութեան միջոցը—լեզուն։ Անհնարին է այդ ուղղակի, անմիջական ծանօթութիւնը, ինչպէս որ անհնարին է իմանալ այն նախնական պայմանները, որոնց մէջ ծնունդ է առել կեանքը ընդհանրապէս, մարդը մասնաւորապէս, ազգը՝ իր հերթին։ Սակայն, դա չի նշանակում, թէ պէտք է ընդունենք, իբրեւ ճշմարտութիւն, Աստուծոյ արտառնոյ յայտնութիւնները։

Այստեղ ևս գիտութիւնը իր բանաւոր հիպոթեզներով ու անուղղակի մեթոդներով գալիս է դուրս քշելու առաջին պարզութիւնը։ Այստեղ ևս դարձնելով և ընդհանրապէս էւօլյուցիոնիզմը բերում է վերլուծման, հետազոտութեան իր անհրաժեշտ յուսաւորութիւնը։

«Այն բոլորը, ինչ որ նախորդում է լեզւարմատների ծագումին, բնութեան գործ է, ասում է լեզւագիտութեան մեծագոյն հեղինակութիւններից միւրը, գերմանացի Մաքս Միլլերը»։

Հռչակաւոր գիտնականը հասկանալի է դրանով, որ եթէ լեզւային ծագման իսկական պրօցեսը անհնարին է հետազոտել, յամենայն դէպս պէտք է միանգամայն դուրս քշել «գերբնական տարրը» այդ պրօցեսից։

Գիտական աշխարհում ևս միառժամանակ կարծիք կար, թէ բոլոր ներկայումս գոյութիւն ունեցող լեզուները առաջացել են երբեք մէկ ընդհանուր մայր-լեզուից։ Յետագայ ուսումնասիրութիւնները ջրեցին այդ կարծիքը, որ յայտնի չափով յենւած էր բերրական աւանդութեան վրայ։

Լեզուն երբ ծագում է հարցը սերտօրէն կապւած է ցեղերի ծագման հարցի հետ։ Արդեօք մէկ, թէ մի քանի արմատներից են ծնունդ առել մարդկային պէս-պէս բոլոր լեզուները, ցեղերը... Երկրագնդի մէջ կ'ետուծ է արդեօք առաջացել մարդկութիւնը (մի բարձրագոյն անասնական, մարդանման տեսակից, այդ ինքնին հասկանալի է) և ապա ճիւղաւորւել աշխարհի չորս բոլորը, հետզհետէ զանազան աւելելով միջավայրի, կլիմայի, հողի ու այլ պայմանների ազդեցութեան տակ. — թէ՞ նա առաջացել է բազմաթիւ կէտերում... երկու հիպոթեզներն էլ կան։ Առաջինը՝ կոչւում է միոնոցիզմ (monogeniste) երկրորդը՝ բազմոնոցիզմ (polygeniste)։ Այդ երկրորդը գերակշռում է անարօլոգիայի, մարդաբանութեան մէջ։

*) Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache.

Նրա համեմատ՝ ներկայ բազմազան մարդկային ցեղերը իրենց ուրոյն առանձնապատկերներով մի մի ուրոյն տեսակներ են (espèce, Art), որոնցից իւրաքանչիւրը առաջացել է իւր անանական նախնիներից, աշխարհագրական ջոկ միջավայրում: Մարդկութիւնը, ուրեմն, այդ հիպոթեզի համաձայն՝ ծնունդ է առել երկրագնդի մի քանի կէտերում:

Ընդհին նորագոյն հետազոտութիւնների, կատարած աշխարհի անյայտ, անմշակ վայրերում, պէտք է յայտնահարած համարել լեզւի «միածնութեան» հիպոթեզը (monophiletisme), որ ընդունում է մէկ նախնական մասը (միայն մի տեսակ) որպէս բոլոր լեզուների նախնականը (հայերէն «միածնութեան» հիպոթեզը): Սակայն հակառակ պէտք է հաստատուած համարել լեզւի «բազմածնութեան» (polyphiletisme) ենթադրութիւնը:

Նախկին միամիտ ըմբռնումը, որի համեմատ իբր թէ աշխարհի բոլոր լեզուների նախնականն է եբրայերէնը, չի կարող դիմանալ ամենաթեթեւ քննադատութեան իսկ: Աստուածաշնչի թելադրած այդ լեզական «միածնութեան» (միայն մի տեսակ) որպէս բոլոր լեզուների նախնականը, որի համաձայն ամբողջ մարդկութիւնը ծնունդ է առել իբր թէ մէկ սկզբնական զոյգից: Մենք տեսանք նախորդ գլուխներում, ինչպէս անկայուն է սոցիոլոգիայի մէջ այդ «նախնական զոյգի» թէօրիան. տեսանք, որ կղզիացած զոյգերը միանգամայն երեւակայական են, որ մարդկութիւնը առաջացել է և պէտք է առաջանար ու ապրէր ամենուրեք հասարակութիւններում, որոնք հարգանքով... Լեզուն երբ և անպայման ծնունդ են առել միայն հասարակութիւններում, մարդկային հասարակութիւններում:

Անգամ Մաքս Միլլերը, որ ապրած ու աշխատած լինելով անգլիական բարձր ու բարեպաշտ շրջաններում, խիստ զգուշաւոր դիրք է բռնել առհասարակ դէպքի Հին կտակարանի պատճառաբանութիւնները, և որ յաճախ ձգտել է համաձայնեցնել իր սեփական հիպոթեզները Աստուածաշնչի հետ, — անգամ այդ զգուշաւոր ու «փափկանկատ» ուսումնասիրողը, որ Գարսիայի պէս կրել է իր բռնաւոր միջավայրի ազդեցութիւնը, չի վարանում բացատրական գիրք բռնելու դէպքի Ս. Գիրքը և յայտարարելու, որ «լեզուների ընդհանուր ծագման խնդիրը ոչ մի կապ չունի Հին կտակարանի մէջ ամփոփուած մարդու արարչագործութեան ու պատրիարքների տոհմածառի հետ»... «The problem of the common origin of languages has no connection with the statements contained in the Old Testament regarding the creation of man and the genealogies of the patriarchs» (Lectures):

Եթէ մի կողմը թողնենք լոգիկայի, առողջ դատողութեան պահանջները, — Ամերիկայի գիւտն արդէն բաւական էր՝ ջրելու բիբլիական առասպելը մէկ արմատ-նախնական մասին: Գիտական հետազոտութիւնները ցոյց տւին, որ ահագին ու անվերածելի տարբերութիւն կայ Ամերիկայի լեզուների և հնդա-եւրոպականի (արիականի) ու սեմիտականի միջև. նրանք ցոյց տւին, որ անգունդ կայ ամերիկական հնդիկների, ասիական չինացիների, աֆրիկական նեգրների ու այլ բազմաթիւ ցեղերի բարբառների միջև:

Նոյնիսկ Ամերիկան ևս մի կողմ թողնելով, լեզուների «կզբնական» բազմազանութիւնը, որ եւրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի վրայ ծաւալող երեք խոշոր լեզական գերդաստանները — արիական, սեմիտական և սինդիկական — ծնունդ են առնում ոչ մի ազդեցութիւնից, չունին անգամ հեռաւոր նմանութիւն նախորդ մասների, բառակազմութեան հայելի: Մէկը միւսին չի լինի վերածել: Գիտութիւնը ստիպւած է ընդունել նրանց, իբրեւ անվերածելի ստիպւած է դրանով իսկ ընդունել, որ «խնդրանք» եղել է ոչ թէ մէկ հատիկ մայր-լեզու, այլ բազմաթիւ մասը — լեզուն երբ և ամբողջովին նախնական (Ursprache), որ, ուրիշ խօսքով, վերոյիշեալ

մեծ լեզական գերդաստանները եղել են իսկզբանէ հիմնականապէս տարբեր (unverschieden), նախ քան իրարից... Անվերածելի — ինչպէս ցեղերը, բառաները...

Կարելի էր, ի հարկէ, վաղեմի ժամանակներում ընդունել «միածնութեան» հիպոթեզը մարդաբանութեան ու լեզագիտութեան մէջ անկասկաւ Աստուածաշնչի փիլիսոփայութիւնից: Կարելի էր ենթադրել, որ մարդկային տարբեր ցեղերը առաջացել են երբեքից մէկ արմատից (ըմբռնելով, հարկաւ, այդ արմատը հասարակութեան և ոչ զոյգի ձևով), կարելի էր դրա հետ միասին, տրամաբանօրէն ենթադրել, որ բոլոր տարբեր լեզուները ևս ծնւել են սկզբնականում նոյն արմատից: Մարդ-էակները կարող էին այն հեռաւոր, նախապատմական դարերում երբեքից ծնունդ առնել երկրագնդի որեւէ կէտում, համեմատաբար նպաստաւոր մի միջավայրում (բարձր, մարդանման կապիկների մի տեսակից, որոնց շառաւիղները կենդանի են այսօր յանձին Օրանգի, Գորիլլայի ու Շիմպանզէի). մարդկութիւնը կարող էր, ասում ենք, էւոլյուցիայի այդ հեռաւոր աստիճաններին ծնունդ առնել մի նպաստաւոր կէտի վրայ, մէկ հասարակութեան միջոցով: Եւ մարդկութեան այդ համապիւծ ճիւղաւորման հետ կարող էր ճիւղաւորւել նաև սկզբնական տոհմի կամ տեսակի մայր-լեզուն: Կրկնում ենք, անհիմնութիւն չէր լինի այդտեղ կրկնէր միայն հաւանականութեան պակասութիւն: Այդ վերջին ենթադրութիւնը (միածնականը), ինչպէս ասացինք, հակասում է մեծ լեզական գերդաստանների արմատական տարբերութեան փաստին — մի տարբերութիւն, որ չի թող տալիս վերածել գոյութիւն ունեցող բոլոր լեզուները մէկ սկզբնական մայր-լեզու:

Գիտական հաւանականութիւնը այդպիսով թեքում է բազմածնութեան թէօրիայի կողմը: Եթէ մարդկային տեսակը երբ և ամբողջ էր առաջանալ երկրի մէկ կէտում, ոչինչ չի արգելում մեզ ենթադրել նրա ծնունդը ուրիշ կէտերում: Իւ լեզական գերդաստանների խորունկ, անանջանելի տարբերութիւնները խօսում են միայն ի նպաստ այդ ենթադրութեան: Նրանք վկայում են մեզ, որ եղել են անխնայաբար ժամանակներում, երկրագնդի այլ և այլ անկիւններում մարդկային համախմբումներ — անհաննք հօգուաներ, տոհմեր կամ ցեղեր, որոնք ապրել են կղզիացած, իրարից անտեղեակ, առանց որեւէ հաղորդակցութեան իրարու միջև, գուցէ և գուրկ բոլորովին հաղորդակցութեան միջոցներից: Որ նրանցից իւրաքանչիւրը նիւթել ու զարգացրել է իր սեփական բարբառը, կազմակերպել է իր սեփական լեզուն, որ իւրաքանչիւրը այդ լեզուներից դարձել է յետոյ մասը — արմատ ուրիշ բազմաթիւ լեզուների, ճիւղաւորւել ու զանազանաւորւել է ժամանակի ընթացքում, որ մի խօսքով, այդտեղ ևս, լեզուների աշխարհում, գործել է սպենսերեան մեծ օրէնքը, ռատիճանական փոխանցումը՝ հոմոփոնից դէպքի հետեւածին, միապաղաղից դէպքի այլազան, համատարրից դէպքի այլատարր...

Ինչպէս են նիւթւել այդ առաջին լեզուները...

Այս տիեզերական մեծագոյն առեղծաւորներից միւրը, որի առթիւ գուցէ տեղին է արտասանել Գիւլ Բուա Ռէյմոնի հռչակաւոր «Ignoramus, ignorabimus»-ը (չենք իմանում և չենք իմանալու)...

Բայց այդպէս ասողը չի նպաստանի անպատճառ կրօնի տգէտ սպասաւորների փեշերի տակ: Ասացինք արդէն. երբ «լեզուն կ'ի մեծ օրէնքի օգնում, երբ ֆիզիկապէս անհնարին է փոխադրւել այն հեռաւոր շրջանները, դիտել ու լեզուն կ'ի հանել եզրակացութիւններ, — գիտութիւնը դիմում է անուղղակի մեթոդին:

Հետազոտել, իմանալ մարդկային ամենանախնական հօգուաների առաջին թոթովանք... առաջին յօդաւոր հնչիւնները: Ահա առեղծաւորը, ինչպէս, ինչ ազդեցութիւնների ու մղումների տակ են ստեղծւել այդ առաջին ամենատար-

բական հնչիւնները, բառերը, եւ երբ... Բանի՞ դար է, որ գոյութիւն ունի այդ շինարէնը, սեմիտականը, այդ մօնղոլական լեզուները: Ի՞նչ են դա՞ր երբ այդ հսկայական, անշարժի պրօցէսի մէջ... Գուցէ հազարաւոր դարերով է, որ պիտի չափել նոյնիսկ մեր համեստ հայկական բառաբան գոյութիւնը... Իսկ Աստուածաշունչը ընդամենը մի քանի հազար տարի ներսի է չափում՝ աշխարհի գոյութիւնը: Ո՞րպիսի հեգնանք գիտութեան ու բանականութեան հասցէին...

Ինչպէ՞ս են յօրինւել լեզուները:

Գարկինիզմը տալիս է իր անփոփոխ պատասխանը.

— Գոյութեան կուլտի մէջ:

Մարդկային համախմբումները այդտեղ ևս հնազանդւել են ինքնապահպանութեան ներքին մղումին: Հաղորդակցելու և ապրելու հրամայական կարիքն է, որ հարկադրել է առաջին մարդկանց հսկայական ճիգեր անել՝ իրար հասկանալու և դրա համար միջոցներ հնարելու: Մարդիկ միշտ խօսել են. լեզուն նրանց էական ստորոգելին է. անասուններն են, որ չեն խօսում: Կենդանական էօլոլոգիայի երկարածիգ սանդուխի վրայ իսկական մարդ-էակը, կարելի է ասել, այն ժամանակ է երևան եկել, երբ երևան է եկել յօդաւոր, խօսուն լեզուն, Հեկկելեան *Homo Alalus*-ը (երկտանի, բայց անխօս մարդը) դեռ մարդ չէր:

Լեզուի հետ ամուր շղթայաւած է միտքը: Լեզուն միտքը վերաբերում են միմեանց, ինչպէս ձեռքը ու պարսպանքը տալու մտքին:

Ինչպէ՞ս է մարդը սկսել իր առաջին թոյլտվանքը... Դիտել չենք կարող, կռահել—կարող ենք: Ունինք մեր առջև կենդանի օրինակներ—երեխաները, խաւ համրները, մանրազնւիւնները, իգիտները: Մի քիչ բան նրանցից կարող ենք իմանալ: Նախամարդը մտածել ու խօսել է, կամ աւելի ճիշտ՝ հնչիւններ է արձակել՝ ձուտաւորապէս նրանց նման: Դրսի աշխարհից ստացւած տպաւորութիւնները՝ նա ցոլացրել է անդրադարձ-հնչիւններով կամ հնչիւն-անդրադարձումներով (*reflexe*): Նա մտածել է բարձրաձայն, ինչպէս երեխաները: Եւ ի՞նչ է լեզուն, եթէ ոչ բարձրաձայն հնչիւնաւոր մտածողութիւն: Դա ինչ է ասում մի այլ հուշակաւ լեզուագէտ Հլայխերս *"Sprechen ist lautes Denken"*:

Իրենց եղանակով մտածում ու խօսում են և կենդանիները: Թող լինի դա բնական օրէնք... Նրանք ևս գիտեն այլ և այլ հնչիւններով թարգմանել իրենց տպաւորութիւնները, ցաւ, տանջանք, ուրախութիւն: Ունոց, մայուն ու մուշոց, թռչունների ճվճվոց, երգեցողութիւն ևայլն — դրանք բոլորը իրենց տեսակի լեզուներ են, միջոցներ՝ արտայայտելու որոշ զգացումներ ու բնագոյական մտքեր: Բայց անասնական այդ զգացումներն ու մտքերը չեն յօդաւորում ու կողապարտում. նրանք մնում են անկապ հնչիւններ:

Մարդն է միայն, որ բարձրացաւ այդ հնչիւնաւոր հաղորդակցութեան մակերեւոյթից և տեղ յօդաւոր բարբառ: Նա էլ, անշուշտ, սկսել է ամենապարզ, ամենատարրական հնչիւններով, գուցէ յաճախ նմանեցնելով իր շրջապատող բնութեանը, գուցէ յաճախ ընդօրինակելով նրա այլևայլ հնչիւնաւոր երեւոյթները...

Սակայն, ամեն տեղ նոյն բնական երեւոյթները նոյն հնչիւններով ու բառերով չեն արտայայտւել:

Ինչպէ՞ս են հապա գտնւել սկզբներում որոշ հնչիւններ ու բառեր՝ որոշ երեւոյթներ ու հասկացողութիւններ թարգմանելու համար... Արդեօք եղել է իսկզբանէ մարդ-էակի մէջ լեզու և ստեղծելու մի բնածին, առանձնաշատ ու կարողութիւն, մի տեսակ *facultates occultae*, որի վրայ շեշտում են Մաքս Միլլերը և Ալունգը: Հազիւ թէ կարելի է ընդունել մի այդպիսի հիպոթէզ. դա կը հակասէր և էօլոլոգի օնի դմի վարդապետութեան ոգուն, որ չի ընդունում ջարդացման անվերջ պրօցէսի (գործողութեան) մէջ որեւէ

նպատակաւորութիւն, այլ պնդում է, որ ամեն բան անշունչ ու շնչաւոր տիեզերքում, անասնական ու ջարդկային աշխարհի մէջ կատարւել է մեխանիկաբար, առանց մարդկային նպատակաւոր գործակցութեան, կոյր, ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ: Եղել է միայն անասման կարիքը բացատրելու, հաղորդակցելու իր նմանի հետ, եղել է անյադ ու տիրական խօսելու տենչը (*Sprachtrieb*)... Մարդը եղել է այդ նախնական ստեղծագործութիւնների շրջանում եթէ ոչ միշտ, գէթ յաճախ կրաւորական մի գործոն, որ միայն ընդունել է շրջապատի ազդեցողութիւնները առանց իր կողմից հակազդելու: Գիտակցական, նպատակաւոր, ինչպէս ասելու, տակաւորութիւն եղել է զարգացման պրօցէսի մէջ հենց սկզբից—նոյն նպատակաւորութիւնը, որ մենք տեսնում ենք բովանդակ տիեզերքի արարչագործութեան մէջ—բայց դա մի կոյր, բնագոյական, մեքենական նպատակաւորմարութիւն է, որ իրօք մերժում է նպատակի՝ հասկացողութիւնը:

Լաւագոյն է թւում՝ Լացարուս Գալլէրի ըմբռնումը կամ այսպէս անանւած «գիպաւծի թէօրիան» (*Zufallstheorie*): Նրա համեմատ՝ այս կամ այն հնչիւնի զուգագիպումը այս կամ այն առարկայի կամ երեւոյթի հետ—սոսկ պատահական մի բան է: Մի երեւոյթ—գիցուք «կայծակ», «անձրեւ», «արեգակ» — մի տեղ, ըստ պատահման, կարող էր, այս ինչ հնչիւնով արտայայտւել մի այլ տեղ՝ տարբեր հնչիւնով: Գիպաւծն է, որ մղումն է տալիս լեզուական էօլոլոգիային, գիպաւծն է, որ նմանութիւն է հաստատել հնչիւնի և առարկայի (կամ երեւոյթի) միջև: Մարդիկ, ապրելով հասարակութեամբ, անգուշ յարատեւ ու բնագոյային ճիգեր են արել՝ փոխադարձաբար հասկանալու, երեւոյթներին այս կամ այն անունը տալու համար— և այդ անվերջ բնագոյային ճիգերի ընթացքում պատահել է, որ գիպաւծով մէկի արտասանած որեւէ հնչիւնը այս կամ այն առարկայի նկատմամբ՝ կռահւել, հասկացւել է իր ընկերակիցներից և մտել այնուհետեւ ընդհանրական գործածութեան մէջ, դարձել է նոր բառերի մի արմատ ու ժառանգւել սերունդներին:

Այդպէս՝ և երեխան կամ խուլ-համրը, կամ իգիտը՝ որոնք շարունակ ճիշդ արձակելով—իրենց այս կամ այն ցանկութիւնը գոհացնելու և շրջապատողներին հասկացնելու համար—ի վերջոյ աշողում են կռահել տալ իրենց հնչիւնաւոր մտքերը. և այդ կռահումը սոսկ գիպաւծային է:

Այդ եղանակով է, որ երեւմե անորոշ, խորհրդաւոր հնչիւնները ստացել են ժամանակի ընթացքում իրենց բառային նշանակութիւնը: Այդպէս է բացատրում «գիպաւծի թէօրիան» *):

Աւելի չենք ծանրանում. բաւ են և այդ ընդհանուր ծանօթութիւնները ազգային կնճռի հասարակագիտական մեր տեսութեան համար:

Լեզուն էր ընթացող երեւոյթներ ընդհանուր առմամբ նոյն էօլոլոգիային, ինչ որ ամբողջ օրգանաւոր ու անօրգան աշխարհը: Նրանք ևս ծնւում, զարգանում ու անհետանում են: Ոչ բոլորը, հարկաւ Բայց անհամար լեզուներ, ստեղծւած նախապատմական խորունկ անցեալում, ջնջւել են գոյութեան կուլտ հոսանքի մէջ, առանց որեւէ հետք թողնելու: Գարկինեան անողոր օրէնքը այդտեղ ևս սկզբից ի վեր իշխել է միահեծան: Ջնջւել են թոյլ, անկար լեզուները, չփման գայով աւելի ուժեղ մրցակիցների հետ...

Մրցութեան լայն, տիեզերական մի կրկէս... Անշուշտ, պատաւաւոր տեղ ունին մարդկային մտքի ու քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ այն լեզուները, որ ցոյց են տալիս յարմարումի ու կենսունակութեան մի այդպիսի ուժ, որ կարողացել են, բիւրաւոր արգելքներ յաղթահարելով, ապրել անիշատակ դարերից մինչև մեր օրերը **):

*) *Lad. Gumplovicz: "Rassenkampf"*.

**) Նրանք նիւդաւորել են, ենթարկել զանազանումի (*différentiation*), ծնունդ տէլ նոր-նոր բարբառների: Բայց զանազանումի պրօցէսի հետ միաժամանակ կատարւել է ամբողջացման պրօ-

Գրանց մէջ է և մեր հայկական լեզուն — ընդամենը մի քանի միլիոն ազգաբնակչութեան թարգման-օրգանք: Ապրե- լով, յարատեւելով, նա, կարելի է ասել, ապրեցրել է և ազ- գութիւնը, ապրեցրել է նրա կուլտուրան, մթերել է և ժա- ուանդել սերնդէ-սերունդ հայ հաւաքական մտքի համեստ պաշարը, հարստութիւնը...

Բացատրեցինք քիչ առաջ, ի զուգահեռ մտքի առնչու- թիւնը: Տեսանք, թէ որպիսի սերտ կապերով կապած են նրանք: Լօյց ասում է իր Mikrokosmos-ի մէջ. «Լեզուն, ի հարկէ, չի աւանդում մտածողութեան տարբերքները, բայց նա անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ է մտքի համար, եթէ վերջինը ուզում է շարկապել այդ տարբերքները՝ իր ընդար- ձակ կազմը կերտելու համար»: Իսկ Գալիլէոյ «նոյնիսկ բացակայում է շափազանցաբար. „Ohne Sprache keine Vernunft!“ Առանց լեզուի չը կայ բանականութիւն» *), որ փոքր ինչ յիշեցնում է Մօլեշտի հռչակաւոր ֆրազը. „Ohne Phosphor kein Gedanke!“... «Առանց ֆոսֆորի չը կայ միտք»...

Լեզուն՝ ձև, միտքը՝ պարունակող ու թիւն... Լե- զուն ոչ միայն միջոց է ամբարիւղ, պահպանելու և դարե- դար աւանդելու ազգային մտքի, քաղաքակրթութեան բա- րեքները, այլ նա ինքը հանգիստանում է, որպէս անգնահա- տելի մի բարիք, նա ինքնին յայտնւում է, որպէս ազգային հանճարի մի ուրոյն սակեղծագործութիւն, գեղարւեստի մի ուրոյն, անջնջելի կոթող:

Ահա թէ ինչու այնքան պատկառելի տեղ են բռնում լեզուները՝ ազգերի զարգացման, ամբողջացման ու ներդաշ- նակման պրոցեսի մէջ:

Ահա թէ ինչու բռնաւորները ամեն ժամանակ, երբ հաս- տատուել են իրենց նւաճած երկրների մէջ՝ նախ ձգտել են արժատախիլ անել հպատակ ազգերի մայրենի լե- զուն: Իրենց խոսքի ուղեղներով նրանք հասկացել են բնագործէն, որ խօսել որեւէ լեզուով՝ նշանակում է մտածել, զգալ այդ լեզուով, նշանակում է ստանալ ազգովին, հաւա- քականօրէն նոյն տպաւորութիւնն ու մղումները՝ նոյն անց- քերից ու իրողութիւններից, նշանակում է, հետեւապէս, ի գործ դնել այդ փոփոխական կամք ու ճիգ...

Ազգայնութեան հոգին է, որ ցոյցում է լեզուի մէջ... Եւ մի ժողովուրդ, որ հասել է ինքնաճանաչութեան, մի ժողո- վուրդ, որ ունի իր անցեալի վառ յիշողութիւնները և իր ներկայ արժանաւորութիւնների գիտակցութիւնը, — մի այդ- պիսի ժողովուրդ երբեք չի թողնի, որ խեն իր թանկագին հաւաքական աւանդը — լեզուն:

Լեզուի հետ — գրական ու թիւն է:

Ազգերը, յանձին իրենց գիտակից տարրերի, ունեցել են միշտ ջերմ պաշտածուք իրենց սեփական գրականութեան համար: Հարկ կայ շեշտելու բանաստեղծների, մեծ գրող- ների ահագին դերը ազգային ոգու դաստիարակութեան մէջ... Մի Ռասինի կամ Վոլտերի դուրս-գործոցը խանդա- վառութեան անսպառ աղբիւր է եղել ամբողջ սերունդների համար: Գանտե, Պետրարկ, Լեօպարդի՝ Իտալիայում, Միլտոն, Հեքսպիր, Բայրոն՝ Անգլիայում, Գեօտե, Շիլլեր՝ Գերմա- նիայում — իրենց անմահ երկերով, իրենց ինքնատիպ, ճիշտ ու ճկուն լեզուներով մի մի հզոր ազդակներ են՝ ազգային մարմնի կազմակերպման, թարգմաններ ազգային ուրոյն տեն- գեցնների, ձգտումների, նրանք կենդանի վիաներն են, ժա- մանակի ալիքների մէջ, իրենց հայրենիքի յարատեւութեան: Նրանք փայլում են, որպէս յուսատու փարոսներ դարերի մթութեան մէջ:

ցեղ (intégration): Նախնական անքիւ արմատներից ու բառերից շատերն են անհետացել, իբրեւ աւելորդ ու դուրս նետել գործածու- թիւնից (որքան անմահ ու յետմահ է մի լեզու, այնքան առատ են նրա մէջ նմանիւններ եւ աւելորդ բառեր): այդպիսով, ուժեղ, դի- մացկուն լեզուներ դարձել են հետզհետէ աւելի կուռ, զտւած, ամբող- ջական:

*) Ասում են «չափազանցաբար», որովհետեւ բառակազմութիւնը իւր լեզու է ուրե չափով եւ անասուններին ու խոլ-նամրներին:

Ասել ենք արդէն, կրկնենք դարձեալ, որ լեզուն ու գրա- կանութիւնը՝ պատմութեան ու կուլտուրայի հետ կազմում են իւրաքանչիւր ազգային համայնքի բովանդակութիւնն իսկ. առանց դրանց մարդկային համախմբումները չեն էլ կազմում ազգի, բառիս իսկական նշանակութեամբ, այլ դեգերում են ցեղի կամ հորդայի աստիճանի վրայ, շարու- նակում են իրենց բուսական գոյութիւնը, իբրեւ սոսկ «բնա- կան համայնք» (Naturgemeinschaft):

Այդ հաւաքական ու անկապտելի ստացւածքների անու- նով է, որ կոչւում մղւում է այսօր, անհաշտ ու մոլեգին, երկրագնդի զրեթէ բոլոր մասերում, կուլտուրական ու կի- սակուլտուրական բոլոր երկրների մէջ: Այդ կուռ վրայ մենք կ'անդրադառնանք յետագայում:

Կ Ա Չ Մ Ա Կ Ե Ր Պ Ա Կ Ա Ն

Ա Չ Դ

Սրամով յայտնում ենք՝

Որ Պանովը բմիկ կովկասահայ է և եղել է երբեմն մեր կազմակերպական շարքերում, բայց վաղուց արտաքսւած է իր վատ ըմթացքի պատճառով, և

Որ՝ մոյմ պարոմը, այնուհետեւ պարսկական յեղ. շարժ- մամ ըմթացքում, զամազամ պատիր խոստումներով յաշո- ղել է խաբել պարսիկ կոմիտէն և մտնել մրա շարքերը: Բայց Ռաշտի և, վերջերս, Պոլսի կոմիտէն մրամ դուրս քշեցիմ իրեցիմ շարքերից՝ իբրեւ կասկածելի անձնաւորութիւն:

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒԵՆԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

ՀԱՄԱԿՐԸԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եղել է Թափչեանի սպանման առթիւ ստացանք հետեւեալ ցուակցական նամակը.

«Դրօշակի» խմբագրութեամբ,

Ամենամեկեղծ զգացումներով արտայայտում եմք ձեզ մեր վշտակցութիւնը՝ ունենալով միւնոյմ ժամանակ յոյսը՝ տեսնել միշտ ձեր կուսակցութիւնը, ամցեալի պէս և հա- կառակ այս ամփոխարինելի կորուստիմ, իբր հայ ժողո- վըրդի յեղափոխական և սօցիալիստական շարժմամ յա- րատեւ յառաջապահը:

Սօցիալիստական ողջոյններով՝

ՌՈՒՍ ՍՅՅԻԱԼԻՍՏ-ՅԵՂ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

Ս. Կառաւանքահան Գեղարքունիքի

Պարիզ, 22 նոյ., 1909

Հ Ա Մ Ե Ր Ա Շ Ի Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ժ Ո Ղ Ո Վ

ՀԱՄԵՐԱՇԵՐՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ Զ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեամ ժողովս մկատելով որ կուսակցական եւ կուսակցականներու ձեռքով հրատարակող կարգ մը թերթեր անւանարկիչ ըմթացք կը բռնեն իրարու եւ քաղա- քական կուսակցութեանց մկատմամբ, միաձայնութեամբ որոշեց՝

Յամծմարարել այդ թերթերում՝ դադարեցնել ամաւար- կիչ և խիստ յարձակումները, սահմանափակելով լրկ սկզբունքայիմ քմադատութեանց մէջ:

Հ. Գ. Դաւանկցութեան

Պօլսոյ Կեդրոնակ. Կոմիտէի

Գեղարքունիքի

Վերականգնող Հնչակեան

Կուս. Պօլսոյ Վարչութեան

Գեղարքունիքի

17 | 30 հոկտ. 1909, Պօլիս

Ս. Դ. Հնչակ. Կուս. Տանկ.

Կեդրոն. Վարիչ Մարմնի

Գեղարքունիքի

Սահմանադ. - Ռամկավար

Կուս. Կեդ. Վարիչ Մարմնի

Գեղարքունիքի

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԺԱ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովս ի մկատի ունենալով, որ հայ ազգի զանազան խաւերում մէջ կարծիք գոյացած է թէ հայ կուսակցութիւններէ ոմանք հակակրօնական քարոզութիւններ կ'ընեն, որոշեց յայտարարել՝ որ այդ կուսակցութիւնները իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւններ, իրենց ծրագրին մէջ չունին ո՛չ կրօնական և ո՛չ ալ հակակրօնական քարոզութիւն ընելու ունէ պահանջ:

Հետևաբար կուսակցականներու կողմէ կրօնական կամ հակակրօնական արտայայտութիւնները պէտք չէ վերագրել կուսակցութեան, այլ համարել զանոնք անհատական գործ, որում մամար անհատները պատասխանատու են իրենց պատկանեալ կուսակցութիւններում:

Հ. Յ. Դաւենակցութեան

Ս. Դ. Հնչակ. Կուս. Տանկ.

Պօլսոյ Կեդր. Կոմիտէ

Կեդր. Վարչ. Բարձրին

Վերականգնող Հնչակեան Կուսակցութեան

Պօլսոյ Վարչութիւն

18 նոյեմբեր 1909, Պօլիս

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Արեւմտեան Ռուսոյ ստացած է՝

Եւրոպ. Հ. Յ. Դ. Ուսանող. Միութիւնից 50 մրանկ, միևնապործ Գրիգորից 5 մրանկ:

Պայքարեան Կեդր. Կոմիտէն ստացած է՝

Յիւլիանի ԿՈՄԻՏԵՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Տարօն 40 մրանկ. Տիկ. Գանց Շաւէ 30, Հեթում-Կոպիկ 65, Էս 28, օր. Կարմիր Խաչ 21, Էս 35. 50, Վասպուրական 17, Վազգէն 25. Հրայր 19, Վրէժ 18, Բարկէն Սիւնի առաջին 102, „Իրօսակի“ բաժնեգին և հրատարակութիւն 27, Էս 10. 70: Գումար 439 մր. 20 u:

ՌՈՒՍԶՈՒԳԻ ԿՈՄԻՏԵՆ.—197. 10 մր., Էս 230: Գումար 427. 10:

ՎԱՌՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԵՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Հայրիկ 27 մր., Էս 17, Առիւծ 25, Էս 20, Տիկնանց Շուսան 7, Էս 2. Աղբիւր 45, Էս 44, Էս 16, Սօսէ 96. 30, Կուկունեան 10, Էս 7, Մարտիկ 6, Էս 3, Ռեսուսեայ 101, Անդրանիկ 31, Տարօն 21, „Իրօսակի“ բաժնեգին և հրատարակութիւններէ 33, Էս 11: Գումար 520 մր. 30 u:

ՍԼԻՎԵՆԻ ԿՈՄԻՏԵՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Սերէնեան 6. 80 մր., Անդրանիկ 38, Էս 18. 50, Էս 21. 50, Բրիտանիոյ 30, Էս 50, Գեորգ Զաւուռ 5, Պայքար 23, Գարնապաշի Հրայր 40, Էս 54, Կամպոյի Կայծակ 42, Գարաբունարի Սերոբ փառա 33, Էս 37, Պեօ 57, Ջեմէ 40, Բաժնեգին Սերոբ փառա 27, Էս 39, Գրախ 32, Էս 32, Ազաւ 32, Էս 32, Գարաբունարի Պեօ 88, Ս.է. տուգանք 5, „Իրօսակի“ բաժնեգին 51, Էս 9: Գումար 842 մր. 80 u:

ՓՈՐՓԻ ԿՈՄԻՏԵՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Ազուարդ 24 մր., Էս 16, Եփրատ 42, Էս 30. 50, Զորս Դանն 19. 50, Անդրանիկ 44, Ղեւոնդեան 40. 50, Էս 8, Սերոբ-Աղբիւր 52: Գումար 276 մր. 50 u:

ԱՐՈՒՆ ԿՈՄԻՏԵՆ.—X սրճարանի հասոյթ 1498 մր. 65 սանձիմ, հետեւեալ խմբերէ՝ Արծիւ 49, Արաքանք 12, Էս 33, Տարօն 18, Էս 36, Առիւծ 54, Գուրգէն 48, Արարատ 48, Եփրատ 60, Կարմիր Էս 60, Գուրգէն 42, Արաքանք 33, Նոր խումբ 55, Գեորգի 20, Գորգէ 6, Կիւրակոս Գրիգորեանի ձեռնով հաշտարար ասեանէ զանձաւ 25: Գումար 911 մր. 30 u:

ԳԱՆՈՒԲ ԿՈՄԻՏԵՆ.—Հետեւեալ խմբերէ՝ Կարին 12 մր. Էս 22, Կայծակ 51, Տիկնանց Արաք 37, Վարազ 42, Նոր-դար 80, Ֆեդայի 30, Սերոբ-Աղբիւր 42, Արարատ 36, Նեմուք 48, Սեպուհ 45, Հազուլ 47, „Իրօսակի“ բաժնեգին 48, Էս 3, X սրճարանի հասոյթ 150, 70: Գումար 693 մր. 70 u:

ԵՓՐԱՏ ԿՈՄԻՏԵՆ.—X սրճարանի հասոյթ 388 մր. 30 u., Անանիս 60, Դաւաթիկ 55. Արարատ 34, Աստղիկ 36, Արարատ 21, Անանիս 31, Արծիւ 55, Գալ 60, Եփրատ 120, Գեորգի Կարմիր 20, Գորգէ 6, Կիւրակոս Գրիգորեանի ձեռնով հաշտարար ասեանէ զանձաւ 25: Գումար 911 մր. 30 u:

Ընդհանուր գումար 6210 մր. 55 սանձիմ:

Հ. Յ. Դ. VI Կեդր. Կոմիտէն

1908 յուլիսից առ 30 յուլ. 1909.—Զրաւեանի Սարք խմբից սոցի առքիւ 41 ռուբլի 35 կոպէկ, Զրաւեանից 1: Գումար 42 ռ. 35 կ.:

ՆԱԻԱՀԱՆԳՈՒՍԻ ՏԵՂ. ԿՈՄԻՏԵՆ՝ ապրիլ 1-ից առ 1 հոկտ. 1909.—Փարոս խ. 15 ռուբլի 50 կոպէկ, Ռ. Ալ.Բ. 5, Ռ. Ն. Բ. 4. 50, Ս. Բ.

Ս. 52, Զորոխ խ. 46, Ռ. Ալ. Բ. 5, Պոնսոս 20. 50, Ալ. Բ. 1. 80, Ս. Բ. Մ. 23. 41: Գումար 173 ռ. 71 կ.:

ԾԱՂԱՍԶՈՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ՝ առ 22 հոկտ. 1909.—Տոցի առքիւ 28 ռուբլի, վիճակախաղից 10: Գումար 38 ռուբլի:

ԱՊԱՍՏԱՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆ՝ 1907-ից 1908 յուլիս 3.—Արծիւ խ. 1906 ըի հաշիւներից 47 ռուբլի 35 կոպէկ. Արաւեան խ. 1907 ըի հաշիւներից 59. 30, Սարահարդի Որոտոյ խ. 29. 90, Սարահարդի Փայլակ խ. 16. 20, Ընդգրուսի Արծիւ խ. 15, Արաւեան խ. 15: Գումար 182 ռ. 75 կ.:

Աղեփանդիոյ Ենթակոմիտէն՝

1909 յունիսէն մինչեւ նոյեմբեր. — Փոքորիկ խ. 133 դուրուռ, Թուրքիկ խ. 40, Էս 35, Ռազմիկ խ. 96, Էս 106, Սերոբ-փառա խ. 50, Էս 29, Խոզան-սաղ Կ. 64, օրիորդաց Շաւէ խ. 66, Գեորգի Կարապետ Զորոտեան 5, Հրանտ Իշխանեան 5, Սարգիս Սարափեան 5, Ա. Մառութեան 10, Վահագն Ազնաւուրեան 10, Յակոբ Բեկիկեան 5, Երկ 5, Շմաւոն 5, Մ. Հանգեան 5, Ս. Սալաւիկ 10, Ս. Սեփուկեան 5, Խոզան-սաղ խ. 62, օրիորդաց Խաչապետ Խոջեան 30, Արմէն 10, Օգնիկ Մամիկոնեան 20, Օրիորդ Աղանի Մուղալեան 27, Խաչիկ Խաչման 10, Վ. Որդ Թաղեւան 10, Յ. Մ. Փայլակ 5, Մ. Հանգեան 10, Կարապետ Զորոտեան 5, Շմաւոն 5. Վահագն Ազնաւուրեան 10, Ս. Սալաւիկ 10, օրիորդ Մալիկէ Սիմիզեան 5, Երկ 5, Յովհաննէս Անսարեան 5, Արուսեան խ. (Ժանքա) 275, Փոքորիկ խ. 68, Էս 43, Սերոբ-փառա խ. 50, Թուրքիկ խ. 30, Յ. Անսարեան 5, Մ. Հանգեան 5, Սերոբ-փառա խ. 65, Խոզան-սաղ խ. 121, Թուրքիկ խ. 40, Ե. Սեփուկեան 5, Խաչիկ Խաչմանեան 5, Գ. Թաղեւան 5, Մ. Հանգեան 5, Թուրքիկ խ. 39, Խոզան-սաղ խ. 39, Արուսեան խ. (Ժանքա) 180, Թուրքիկ խ. 39, Էս 39, Խոզան-սաղ խ. 56, Սերոբ-փառա խ. 70:

Էլիսի Կեդր. Կոմիտէն՝

Հ. Գ. ի միջոցով Ուլիսեան ենթակոմիտէն 200 դանէկան:

Գոմիտէի Ենթակոմիտէն՝

1908 հոկտեմբերէն մինչեւ 1909 մայիս 20. — Հետեւեալ խմբերէ՝ Անանիս 400 դր., Կորիւն 560, Զարքիւր 203, Էրիլիս 1955, Գ. Գ. Գել. 292. 20, Կարմիր Խաչէ 5043, Ասիւ-Ապապայի խումբերէն 1878 դր.: Ընդհանուր գումար 9431 դր. ողջ 20 վ.:

Հ Ա Յ Յ Ե Ղ. Դ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ն Ժ Ը Ն Ե Վ Ո Ւ Մ

մր. u.

1. Համաժողովրդական բանակ. Մ. ՎԱՐԱՆԻԵԱՆ. — 30
2. Վերածննդ կայսերից և մեր դերք (Դաւենակցութեան 20-ամեակի առիթով) Մ. ՎԱՐԱՆԻԵԱՆ. — 50

Մ Ե Ծ Ա Դ Ի Բ Պ Ա Տ Կ Ե Բ Ն Ե Բ (25 հատ)

Բարկէն, Բաւնի և Գեղի-Բաբայի կալի մեղայիներ (Երևո խմբական). Թաքու, Թուման, Թումանի մարտական խումբ, Խան, Կայծակ, Կայծակ՝ ձիաւոր խումբ, Կարսի ուժանակի զոներ, Կարո, Կուրուբաշի Գանասակներ, Հրայր, Պեօ, Սամաթիկ հերոսներ, Սաֆօ, Սերոբ-Աղբիւր, Սերմենեան, Վազգէն, Վազգէնի մարտական խումբ, Վահան, Տարօնի Առիւծ և իր ձաղակներ, Բրիտանիոյ:

Հոսք 50 սանձիմ

Դեպի Ազատութիւն, Հայկական ազատամարտ (խոշոր դիրքով):

Հոսք 1 մրանկ

Բ Ա Ց Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Բ (36 հատ)

Արօ, Արաք, Արաւիւր-Կամարական, Արօ, Բարկէն, Գեորգ-Զաւուռ, Գեորգի, Գուրգէն, Եփրատացի, Երկաթ, Թաքու, Թուման, Խան, Խան-Կարապետ, Խէչօ (ղարաբաղի), Կայծակ, Կարօ, Կարօ (Աղաքանեան), Կորկոսեան, Կրէսացի, Հրայր, հայկական Ազատամարտ, Միսափեան, Նիկոյ (ղարաբաղի), Շուրօ, Պեօ, Սաֆօ, Սերոբ-Աղբիւր, Սերմենեան, Սուրեն, Սեփանեան, Վազգէն, Վահան, Տարօնի Առիւծ և իր ձաղակներ, Բրիտանիոյ-Կովկաս:

Բոց Գամակներու 3 ժողովածուն՝ 108 հատ՝ արժէ 5 մր.

5 մրանկէն պակաս ապագումն չի բնութագրել ոչ պարկերներու և ոչ բոց Գամակներու համար:

„ԴՐՕՇԱԿԻ“ ԲԱԺՆԵԳԻՆՆ Է ՏԱՐԱԿ. 3 ՅԲԱՆԿ: